

HUMANETTEN

[Om HumaNetten](#)
[Tidigare nummer](#)

NUMMER 13
hösten 2003

HumaNetten utges av [Institutionen för humaniora](#), Växjö universitet.

[Kontakt](#)
[Webmaster](#)

ISSN: 1403-2279

INNEHÅLL:

Lars Berggren & Mats Greiff, [Muntlig historia i grundutbildningen](#)
Britta Herder, [Läs- och skrivutveckling i lärarutbildningen](#)
Lars Olsson, [Arbetshistoria om och med typografer i Lund](#)
Zakaris Svabo Hansen, [Færøsk før, nu og i fremtiden](#)
Christian Waldmann & Gunilla Byrman, [Inte ens en gång - en tautologisk talspråkskonstruktion](#)
Erik Wångmar, [Förändringar av Sveriges underrätter efter år 1900](#)

Aktuellt

[Nya titlar i institutionens skriftserier](#)

Recensioner

[Mikael Askander, Modernitet och intermedialitet i Erik Asklunds tidiga romankonst](#) (Johan Stenström)
[Kerstin Nordenstam, Genusperspektiv på språk](#) (Gunilla Byrman)
[Svenska Akademiens språklära](#) (Solveig Hammarbäck)

OM HUMANETTEN

[Detta nummers förstasida](#)
[HumaNettens hemsida](#)
[Institutionens hemsida](#)

HumaNetten utges av Institutionen för humaniora vid [Växjö universitet](#).

HumaNetten kom till för att förverkliga ett av målen i institutionens Verksamhetsplan och kvalitetsprogram för läsåret 1997/98, nämligen att göra läsvärda texter producerade vid institutionen tillgängliga för en större läsekrets. **HumaNetten** vill också vara ett forum för recensioner av nyutkommen litteratur och för debatt. **HumaNetten** utkommer höst och vår. Recensioner och debattinlägg infogas löpande i det aktuella numret.

Presumptiva bidrag skickas som Word- eller RTF-dokument till [Börje Björkman](#). Redaktionen förbehåller sig rätten att kvalitetsgranska och refusera insänt material.

© respektive författare. Det är tillåtet att kopiera och använda material ur HumaNetten för forskningsändamål om källan anges. För övriga ändamål kontakta författaren.

Institutionens redaktionsråd:

Docent [Gunilla Byrman](#) (redaktör)

Docent [Christina Angelfors](#)

Universitetslektor [Hans Hägerdal](#)

Kontakt:

[Börje Björkman](#)

Webmaster:

[Agneta Fridhammar](#)

Postadress, telefon- och telefaxnummer:

Institutionen för humaniora, Växjö universitet, 351 95 VÄXJÖ

Tel 0470-708000 (vx)

Fax 0470-751888

Muntlig historia i grundutbildningen

Av Lars Berggren & Mats Greiff

- [Malmö högskola och staden](#)
- [Grundutbildning i historia vid Malmö högskola](#)
- [Erfarenheter från arbetet tillsammans med studenterna](#)
- [Projekt](#)
- [Muntlig historia och underordnade gruppers emancipation](#)
- [Att skapa historiemedvetande - eller att ha beredskap för framtiden](#)
- [Referenser](#)

Malmö högskola och staden

Fram till 1998 var Malmö den enda av de tre storstäderna i Sverige som inte hade någon egen högskola. Människor som ville bedriva högskolestudier var hänvisade till det närbelägna och traditionstygda universitetet i Lund eller någon annan högskoleort i landet. Detta strukturella förhållande kunde säkerligen verka avskräckande för vissa grupper i vilka den akademiska traditionen var svag. Malmö präglades i hög grad av en befolkning med sina rötter i en industriarbetarklass. Andelen invandrare var också hög. När Malmö högskola etablerades sommaren 1998 fanns redan ett övergripande mål formulerat. Högskolan skulle arbeta för att rekrytera studenter från miljöer där man av tradition inte sökte sig till högre studier, dvs i första hand arbetarklass och människor med invandrabakgrund. I målen för högskolan betonades också att den skulle ha relevans för regionen och dess utveckling.^[1] En avgörande faktor bakom etablerandet av högskolan var att Malmö under 1980- och 90-talen genomgick svårartade kriser av såväl ekonomisk som social karaktär.

Den deindustrialisering som skedde i stora delar av Västeuropa under 1900-talets senare decennier drabbade Malmö med kraft. Under 1960- och 70-talen kompengades detta av en stark expansion av den offentliga sektorn. Men när den kommunala ekonomin försvagades under slutet av 1980- och hela 90-talet steg arbetslösheten kraftigt. Högskolan, liksom bron till Köpenhamn, sågs som en väg in i den nya ekonomi som skulle skapa välstånd i regionen.

Samtidigt som deindustrialiseringen fortgick och den kommunala ekonomin försvagades skedde en icke obetydlig flyktinginvandring. En omfattande immigration från södra Europa hade skett redan under 1950- och 60-talen, då industriföretagen hade ett stort behov av importerad arbetskraft.^[2] Den nya immigrationen under 1980- och 90-talen hade en annan karaktär. Flyktingar från främst asiatiska och afrikanska länder kom till Sverige. Eftersom deindustrialiseringen pågick blev det allt svårare för de nya invandrarna att finna en plats på arbetsmarknaden. Därmed försvårades också integrationen i samhället. Den gamla klassbaserade boendesegregation som karakteriserat Malmö fick ytterligare en dimension, den etniska. Trots de tecken på ekonomisk återhämtning med etablerandet av nya tjänste- och kommunikationsföretag och förbättringar av infrastrukturen med bl a Öresundsbron lever fortfarande många Malmöbor på socialbidrag och arbetslöshetsunderstöd. En förhållandevis stor del av de senaste decenniernas invandrare lever under sådana förhållanden. Detta visar att det finns en etniskt grundad marginalisering.^[3]

Högskolan är till sin uppbyggnad tvärvetenskaplig och innefattar medicinska, tekniska, naturvetenskapliga och humanistiskt-samhällsvetenskapliga perspektiv. Utvecklingen i

Malmö, tillsammans med målen för högskolan, innebar en utmaning när historieämnet och dess innehåll skulle konstrueras. Hur skulle vi skapa ett historieämne som skulle kunna tilltala och vara till nytta för människor med arbetarklass- och invandrarbakgrund? Hur skulle vi skapa ett historieämne med betydelse för regionen och dess invånare? Med vår långa bakgrund som socialhistoriker och erfarenheter av muntlig historia - inte bara som en metod utan också som ett demokratiskt perspektiv på ämnet - insåg vi möjligheterna att göra en sådan inriktning på historia som profil på ämnet. Genom att använda muntliga källor kan man nå människor, bl a arbetare, arbetarklasskvinnor och invandrare, som ofta inte har fått uttrycka sina erfarenheter i ett traditionellt skriftligt källmaterial. Detta har på följande sätt formulerats av Gary Y Okihiro:

Oral history is not only a tool or method for recovering history; it also is a theory of history which maintains that common folk and the dispossessed have a history and that this history must be written.[\[4\]](#)

En av den muntliga historiens förgrundsgestalter engelskmannen Paul Thompson har betonat att muntlig historia i sig själv har demokratiska och sociala funktioner.[\[5\]](#) Som många muntliga historiker har framhållit finns det starka kopplingar mellan muntlig historia och historia underifrån. Därför kräver arbete med muntlig historia ett intensivt samarbete mellan akademiska historiker och vanliga människor, som har varit aktörer på 1900-talets historiska arena. Därför är muntlig historia ett perspektiv som faller väl in i Malmö högskolas intentioner. Det kan sannolikt också fylla en viktig funktion för skapandet av identitet och självförståelse bland Malmös arbetare och immigranter. Därigenom skapas institutionella förutsättningar för ett dialektiskt samspel mellan historieforskning och historieundervisning vid högskolan och vanliga människors erfarenheter. Genom medverkan i studier eller projekt i muntlig historia kan människor tillägna sig djupare insikter om sin egen roll i historiska förändringsprocesser. På så sätt blir det möjligt för dem att inse att de faktiskt har en roll i skapandet av historia. Denna emancipatoriska dimension kan skapa en drivkraft för såväl studenter som andra människor att förändra sina livsvillkor.[\[6\]](#)

Det dialektiska samspelet innebär självklart att historiker också kan lära sig av de människor som berättar om sina erfarenheter. De utgör inte bara källor utan kan också bidra med perspektiv och tolkningar, vilka i sin tur bearbetas av historikern.

Because oral history is predicated on an active human relationship between historians and their sources, it can transform the practice of history in other ways. Recorded oral testimony is not just an historical source to be mined for information and subjected to historical interpretation by the interviewer and other historians. In an interview the narrator not only recalls the past; they also offer an interpretation of that past. In effect, oral history can challenge the special status of the historian and democratize the practice of history.[\[7\]](#)

Det handlar emellertid inte bara om att människor ute i samhället ska engageras i olika muntliga historiprojekt, utan också i hög grad om att knyta mera långsiktiga kontakter mellan dem och högskolan. Genom sådana kontakter kan också högskolestudier avdramatiseras, och på så sätt kan människor från icke-studievana miljöer medvetandegöra sig om att studier också är möjliga för dem.

Grundutbildning i historia vid Malmö högskola

Vid Malmö högskola finns två inriktningar på historieämnet, Historia med kulturanalys och Europastudier med historisk inriktning. Vi kommer här att uppehålla oss vid det förstnämnda. Denna inriktning finns upp till 80 poäng. Under första terminen ges bl a en kronologisk översikt kurs innehållande i första hand socialhistoriska och kulturanalytiska perspektiv. Eric Hobsbawms samhällshistoriska ansats[\[8\]](#) och underifrånperspektiv har varit utgångspunkter för kursernas uppläggning. Innehållet genomsyras av perspektiven klass, genus och etnicitet. Första terminen avslutas med en kurs i muntlig historia. I denna

ligger fokus på metodfrågor, men också på en diskussion om muntlig historia som perspektiv och ideologi. Studenterna genomför självständiga projektarbeten i vilka de får en första vetenskaplig träning i att genomföra intervjuer och tolka sina resultat.

Under andra terminens metodkurs utvecklas diskussionen om bruket av muntliga källor. I kursen finns också en djupare problematisering av frågor om källornas värde och tolkningsbarhet. Detta görs i ett sammanhang där också bruket av olika slags skriftliga källor problematiseras. I tematiska fördjupningskurser kommer studenterna i kontakt med forskning, som bygger på muntliga källor. Utifrån dessa studier blir det möjligt för studenterna att utveckla projekt, vars resultat presenteras i B-uppsatsen. Studenterna kan också samarbeta i projektgrupper med olika infallsvinklar, t ex underifrånperspektiv på Malmös 1900-talshistoria.

De tredje och fjärde terminerna är snarlika de flesta andra historieutbildningar, med en hög grad av valbarhet vad gäller inriktningar och perspektiv. Förhoppningsvis har studenterna blivit så inspirerade av att arbeta med muntlig historia att de fortsätter med denna ansats i sina C- och D-uppsatser.

De studenter som har valt att läsa, det i den nya lärarutbildningen ingående, huvudämnet Historievetenskap och lärande kommer också i kontakt med muntlig historia. Första terminens huvudämnesstudier inleds med kursen "Våra svenska 1900-tal". I denna skriver studenterna en biografi som bygger på en intervju med någon äldre släkting. På så sätt knyter man samman den lilla historien underifrån med den stora. Studenterna medvetandegörs också om de många skilda perspektiv som finns på 1900-talets historia.

Dessa lärarstudenter kommer, liksom en del av de andra historiestudenterna, i framtiden att arbeta som lärare för olika åldersgrupper. Förhoppningsvis har de blivit så inspirerade av den muntliga historien att de kan arbeta med sådana perspektiv bland sina elever. På så sätt kan uppfattningen om vad historia är förändras bland barn och unga och nya studieområden kan introduceras i skolan.[\[9\]](#)

Erfarenheter från arbetet tillsammans med studenterna

Den första terminens muntliga historiekurs inleds med en diskussion om vad muntlig historia är. Därvidlag diskuteras teoretiska och metodiska aspekter på muntlig historia, liksom perspektivfrågor. Därefter bearbetas konkreta metodiska frågor som hur man genomför en intervju, hur man tolkar intervjuer samt källkritiska frågor. De muntliga källornas dubbla karaktär av att vara såväl kvarlevor som berättelser diskuteras och problematiseras. Detta innebär att frågan om historia som såväl konstruktion som rekonstruktion bearbetas. Som kurslitteratur används bl a Paul Thompsons *Det förgångnas röst* och delar av *The Oral History Reader*.

Med blott fyra veckors arbete kan det tidsmässigt vara svårt att finna informanter. Därför rekommenderar vi studenterna att välja ett projektområde, som innebär att de kan finna informanter i sin egen omgivning. Det kan t ex röra sig om släktingar, grannar eller vänner.

Under tiden studenterna fältarbetar hålls regelbundna seminarier i vilka frågor kring konkreta tolkningar och metoder bearbetas. På så sätt blir det ett slags handledning som kommer alla studenterna till godo.

I studenternas uppsatser förväntas det att de har en metodisk diskussion som relaterar kurslitteraturen till de egna empiriska resultaten och tolkningarna. Kursen ligger emellertid på A-nivån, vilket innebär att många studenter inte har någon erfarenhet av vetenskapligt arbete. Därför är den teoretiska och metodiska nivån inte alltid så hög. Men de empiriska resultaten är däremot oftast intressanta. Det finns dock också uppsatser av hög kvalitet. Kursen fyller emellertid sin funktion och lägger en grund för vidare studier och ger inspiration att fortsätta med muntlig historia.

Projekt

Studenternas projekt varierar starkt i inriktning. Bland dem som gjordes våren 2001 finns bl a:

- Från Serbien till Sverige på 1960-talet
- Hur var livet som ung på 1940-talets Limhamn
- Släkten Andersson/Rundkvist. En källkritisk granskning av ett historiskt material
- Ett arbetsamt liv. Om försörjning under förra seklet
- Att komma ut. Fyra lesbiska kvinnor ur två generationer
- Är du rädd? Vad är barn från olika tidsperioder rädda för?
- En fiskehistoria
- Skolan förr
- Oscar och samhället
- Kommunismen. Om livet i Polen
- Folksjukdomar under 1900-talet
- Barns lekar förr och nu. En jämförelse
- Kvinnorna i Söndraby
- Hur var det att leva i republiken Irland medan konflikten i Nordirland pågick. En ung människas perspektiv
- Bakom järnridån
- Byalaget, bystämmorna och spruthuset i Sätöfta by

Flertalet studenter väljer teman som har anknytning till den egna bakgrunden och som har betydelse för den egna identiteten. Ett sådant tema handlar om erfarenheter av migration antingen från främmande länder eller från den svenska landsbygden. Andra väljer att behandla teman som har anknytning till äldre släktingar.

Projektet har fått många - för såväl forskare som studenterna själva - intressanta resultat. Ett exempel på detta är Katarina Ek, som har intervjuat två systrar och jämfört deras olika minnesbilder av modern. I uppsatsen beskriver Ek föredömligt hur vardagslivets strävan tedde sig för en kvinna född på landsbygden 1890. Sedermera gifte sig denna med en bonde och födde nio barn, varav sju överlevde barndomen. Vid 59 års ålder dog hon i cancer.[\[10\]](#) Metoden att analysera två systrars olika syn på modern ger en särskild metodisk styrka åt uppsatsen.

Susanna Johansson har skrivit en annan livshistoria. Den fokuserar på villkoren för unga kvinnor i läroverket kring 1930. Informanten Anna-Lisa minns hur det var att lämna realskolan:

De allra flesta av mina kamrater skulle ju sen ha ett jobb. Många av flickorna fick jobb på kontoren till postorderfirmorna, men man måste vara 16 år för att få jobb där. Jag var alltså för ung för det. I och med att flickor från och med läsåret 1928/29 fått tillträde till Borås Gossläroverk och att det samma år som jag tog realen hade öppnats en helt ny treårig realgymnasielinje, blev det möjligt för mig att få fortsätta skolan. Det kändes väldigt spännande. Jag var den första i vår familj som fick göra det, och pappa hade aldrig haft råd att skicka mig till Rudebeckska Gymnasiet för flickor i Göteborg med inackordering där, vilket var en möjlighet för de förmögnare familjerna.[\[11\]](#)

När Anna-Lisa började sina studier på Borås Gossläroverk såg hon emellertid inte ut som den typiske lärjungen varken med avseende på klass eller kön. Det var en tuff erfarenhet för en arbetarklassflicka att konfronteras med en maskulin medelklasskultur:

Vi var då två flickor som började på den treåriga reallinjen höstterminen 1929, Märta och jag. Vi hade alltid tidigare gått i samskola och var vana vid pojkar som kamrater. Men pojkarna var inte vana vid flickor i skolan, så de var väl lite vilsna i början. Vana var heller inte lärarna. Fysikadjunkten t ex kunde

komma fram till oss under laborationerna och säga: - Skall vi se hur de här opraktiska madamerna har det nu då? Det var den attityden hos vissa, men de allra flesta var helt korrekta och en del var ju omtyckta av alla elever för att de var så trevliga.[\[12\]](#)

Efter tre år i läroverket tog Anna-Lisa sin studentexamen. Hon sammanfattar examensdagen:

Jag tog studenten i maj 1932, nästan 18 år gammal. Min faster från Lund var hos oss på besök och många av mina egna och familjens vänner kom hem på uppvakning. En av grannarnas pojkar tog med sin trättgrammofon och vi spelade 'Es gibt nur einmal, es kommt nicht wieder'... och dansade till sent. Sen var det studentbal med lärarna på skolan. Jag minns särskilt vår fysiklärare som bad om ursäkt för att han varit spydig mot oss flickor i början av gymnasietiden. Han hade nu förstått att även flickor kunde räkna fysik.[\[13\]](#)

På så sätt visas att enskilda personer som kunde bryta genusmönster kunde få stor betydelse. Efter några års apotekspraktik utbildade sig Anna-Lisa till farmaceut.

Flera uppsatser behandlar erfarenheter av migration. En del av dessa går tillbaka till förhållanden i hemlandet, medan andra fokuserar den första tiden i Sverige. Bland de förstnämnda finns flera uppsatser om levnadsförhållanden i östra Europa. Agnes Marx har intervjuat en äldre släkting, Mona, som föddes i Ungern under andra världskriget. Mona växte upp med sin moder och tre syskon. Hennes far försvann under kriget.

Vi väntade på den dagen då han skulle komma tillbaka från kriget. När kriget tog slut, släppte de många av de krigsfångar som tillfångatogs under kriget och då återvände många män till byn. Vi fick aldrig riktigt något klart besked om att han dött i kriget, det var bara något som vi antog eftersom han aldrig kom hem... och ja, man väntade ju allt på honom... Till och med in på 50-talet fanns det de som återvände till byn, som hade varit krigsfångar i Sovjetunionen. Men vår pappa kom aldrig hem. Vi väntade på dagen när han skulle återvända från kriget.[\[14\]](#)

Mona berättar om svårigheterna under sin barndom och speciellt om moderns kamp för att försörja barnen. Det var svåra omständigheter för en ensamstående moder som dessutom led av TBC. Livet hade emellertid också ljusa sidor. Mona minns från sin ungdomstid när hon brukade gå på lokala danstillställningar:

Och där satt de gamla kärringarna på bänkarna i salens hörn och skvallrade om vem som hade på sig vad, vem som dansade med vem, varför de inte hade bjudit upp den och den och vem som aldrig kommer att bli gift [skratt]. Ja, just det, sen fanns det ju bion också. Dessa två nöjesmöjligheter fanns det, alltså bion och dansen.

När jag senare arbetade i Budapest, då jag var cirka 15 år gammal, fanns det olika sorters fritidssysselsättningar. Det vanligaste var att man dansade folkdans och vid vissa tillfällen t ex vid högtider så hade de olika dans- och sångshower, jag och min umgängeskrets gick ibland på utflykter till andra städer och ut i naturen. Resa utomlands kunde man ju inte göra, inte på den tiden. Men för det mesta så arbetade vi faktiskt.[\[15\]](#)

Enligt Mona trodde många människor att kommunismen skulle medföra bättre levnadsvillkor för folket. Mona ger emellertid flera exempel på hur den politiska friheten inskränktes under kommunisttiden. Hon pekar också på svårigheterna att resa fritt. Så var det särskilt efter den stora revolten 1956.

Mona sammanfattar sin nyanserade syn på kommunisttidens Ungern:

Bättre var det inte. Man tycker aldrig om den typen av instängdhet och att staten alltid skall blanda sig i och kontrollera allting man gör och säger. Det måste finnas en viss frihet så att man inte känner att någon kontrollerar varje steg man tar. Vissa saker var faktiskt bra om man ser på samhället som helhet. Till exempel det att man alltid hade arbete och att om man arbetade så kunde man mer eller mindre leva på det man tjänade. Men just bara leva på det, det räckte knappt till något annat. Om man ville bygga eller köpa ett hus, krävdes det väldigt mycket pengar som man var tvungen att tjäna ihop, och det räckte oftast inte med bara en lön.[\[16\]](#)

Att många studenter väljer projektinriktningar med stor relevans för självförståelse innebär också att projekten har relevans för stadens invånare och identitetsskapande processer. Mot bakgrund av den rådande sociala och ekonomiska strukturen i Malmö är det därför inte heller svårt att identifiera viktiga och intressanta forskningsområden som kan bearbetas med hjälp av muntlig historia. Detta eftersom studier av samtida och pågående förändringar i levnadsvillkor och kulturskapande kräver ett historiskt perspektiv.

Muntlig historia och underordnade grupper emancipation

Ett resultat av bruket av muntlig historia är att de människor man samarbetar med kan skapa sig en medvetenhet om sin egen roll i historiska förändringsprocesser. På så sätt bidrar muntlig historia inte bara till att den professionelle historikern får ökad kunskap utan den fyller också en emancipatorisk funktion för t ex marginaliserade och underordnade grupper i samhället.

En sådan grupp består av invandrare med olika ursprung. Efter 1945 rekryterades arbetare från södra Europa till industriföretag som hade svårt att skaffa inhemsk arbetskraft. År 1946 rekryterade Kockums manliga yrkesarbetare från norra Italien. Senare omfattade rekryteringen också arbetare från bl a Tyskland, Jugoslavien och Portugal. Hustrur och kvinnliga släktingar till dessa arbetare kunde med lätthet finna arbete i de stora textilföretagen eller i livsmedelsindustrin. Hur upplevde de invandrade arbetarna sin tillvaro i Sverige? Vad övertygade dem om att flytta och i vilken mån uppnåddes deras förväntningar? Vilka svårigheter upplevde de på arbetsplatserna och i resten av det svenska samhället? Sådana frågor är av största vikt för identitetsskapandet hos deras barn och barnbarn; människor som i dag kan uppleva identitetsproblem. Mera nyanlända invandrargrupper synes ha haft större svårigheter att etablera sig själva i samhället än de som kom under 1950- och 60-talen. De nya grupperna består huvudsakligen av flyktingar från Asien och Afrika med många olika kulturella bakgrunder. Eftersom de inte har blivit direkt rekryterade som arbetare och deras kulturella och sociala kapital inte uppskattats har de haft stora svårigheter att bli attraktiva på arbetsmarknaden. Även dessa människor har upplevt identitetsproblem. Många har framhållit att de varken betraktar sig som svenskar eller t ex somalier. Många har också svårt att se någon framtid i något av länderna. Till detta skall läggas att det är viktigt att beakta de skillnader som finns t ex i synen på könsrelationer mellan vissa invandrargrupper och den gängse svenska diskursen. Många flickor och unga kvinnor med invandrarbakgrund uppfattar svenska kvinnors frihet som relativt stor och försöker uppnå en liknande ställning. Detta kan leda till svåra spänningar inom invandrarfamiljer eftersom emancipatoriska strävanden kolliderar med äldre patriarkala värdesystem.

En annan grupp består av alla de kvinnliga arbetare som en gång sålde sin arbetskraft till textil- eller livsmedelsindustrin. Hur upplevde de sitt arbete? Vad gjorde de egentligen när de arbetade? På vilket sätt innebar arbetsdelningen också en könsarbetsdelning? Hur tedde sig relationerna mellan män och kvinnor i fackföreningsrörelsen? Vilka är erfarenheterna från fabriksnedläggningarna på 1960-talet? Mellan detta decennium och 1980-talet byggdes den offentliga sektorn ut. Detta innebar att anställningsmöjligheter inom hälso- och sjukvård, utbildning, socialvård m m ökade kraftigt. En stor del av de anställda inom den offentliga sektorn utgörs av kvinnor. Hur var arbetsförhållandena här? Vilka

arbetsuppgifter hade kvinnorna? Upprätthölls könsarbetsdelningen här också? Skilde sig förutsättningar för det fackliga arbetet mellan privat och offentlig verksamhet? Hur organiserades hemarbetet i familjer där både man och hustru hade förvärvsarbete på heltid?

Genom kontakter med akademiska forskare och studenter kan människor som inte betraktat sig som historiskt betydelsefulla stimuleras att reflektera över sina egna roller i historien och samtidigt medvetandegöras om dem. Detta gäller särskilt för grupper av människor som inte har någon tradition av att bedriva akademiska studier med historiska perspektiv. Men genom muntlig historia ur ett underifrånperspektiv synliggörs att alla på olika sätt deltar i och bidrar till samhällsliga förändringsprocesser. På så sätt kan människor också skaffa sig verktyg för att förändra sin livssituation och villkoren för de kollektiv de tillhör. Det är en viktig uppgift för Malmö högskola att befrämja detta.

Att skapa historiemedvetande - eller att ha beredskap för framtiden

Fördelen med att målmedvetet tillämpa muntlig historia i grundutbildningen, såväl den reguljära som historieläroarbetsutbildningen, är att studenterna inte bara uppnår färdighet i att använda muntlig metod, utan också att de precis som informanterna medvetandegörs om sin roll som historiens aktörer. Härigenom bidrar kurserna inte endast till ökad kunskap men också till att utveckla studenternas historiemedvetande. Många av dem har inte tidigare reflekterat över på vilket sätt människor ur alla sociala grupper är aktiva i skapandet av historia. Exemplet med Anna-Lisa som refereras ovan visar hur en vanlig arbetarklassflicka kunde bryta köns- och klassbarriärer och på så sätt bidra till utvecklingen av ökad jämställdhet i svensk utbildning. I studenternas uppsatser finns det talrika exempel på jämförbara fenomen.

I de flesta fall finner studenterna det både intressant och spännande att arbeta med muntlig historia. Många av dem har i utvärderingar framhållit betydelsen av att arbeta med mikrohistoria och därigenom med andra perspektiv än de som betraktar samhällets eliter och internationella konflikter. Ett flertal studenter har betonat den betydelse själva intervjuarbetet har haft både för deras eget självmedvetande och för historiemedvetandet.

Bland annat den danske historikern Bernhard Eric Jensen har framhållit att begreppet historiemedvetande berör människors grundläggande syn på livet och samhället.

One may speak of historical consciousness, when people link their interpretations of the past not only to their understanding of the present but also to the forming of their expectations with regard to the future. [\[17\]](#)

Därigenom blir förbindelsen mellan det förflutna, nutiden och framtiden central. Den amerikanske historikern Harvey J Kaye ser historiemedvetande som "an appreciation of the making of history, an awareness of the effort and sacrifice which the present has cost the past and which the future is costing the present". [\[18\]](#) Genom att förstå andra människor i en samhällelig kontext blir det möjligt för en människa att öka sin självförståelse. På så sätt bidrar muntlig historia inte bara med en emancipatorisk dimension till historiestudiet utan också med en existentiell.

© [Lars Berggren](#) & [Mats Greiff](#)

Referenser

- Berggren, Lars & Greiff, Mats, "The Malmö Region in Southern Sweden", i Schulze, Rainer (red) *Industrial Regions in Transformation*, Essen 1993.
- Berggren, Lars & Greiff, Mats, *Från sillmarknad till SAAB-fabrik*, Ystad 1992.
- Ek, Katarina, *Britta och Stina minns sin mor*, opublicerad uppsats Malmö högskola, januari 2001.
- Greiff, Mats, "Arbetshistoriska forskningscirkel", i *Industrialismens kulturarv. Rapport*

fra Farums Arkiver & Museer, Farum 2000.

Hobsbawm, Eric J. "From Social History to the History of Society", i *Daedalus*, 100, 1971. *Högskola i Malmö*, SOU 1996:36.

Jensen, Bernard Eric, "History and the Politics of Identity: Reflections on a Contested and Intricate Issue", i Ahonen, Sirkka et al (red), *Historiedidaktikk i Norden 7*, Trondheim 1999.

Johansson, Susanna, *Ung kvinna, gymnast och student i 1930-talets Sverige*, opublicerad uppsats Malmö högskola, januari 2001.

Kaye, Harvey J, "*Why Do Ruling Classes Fear History?*" and Other Questions, New York 1997.

Marx, Agnes, *Bakom järnridån*, opublicerad uppsats Malmö högskola, juni 2001.

Okiehiro, Gary Y, "Oral History and the Writing of Ethnic History", i Dunaway, David K & Baum, Willa K (eds) *Oral History. An Interdisciplinary Anthology*, Walnut Creek 1996.

Ross, Alistair, "Children Becoming Historians. An Oral History Project in a Primary School", i Perks, Robert & Thomson, Alistair (eds) *The Oral History Reader*, London 1998.

Stigendal, Mikael, *Sociala värden i olika sociala världar*, Lund 1999.

Thompson, Paul, "The Voice of the Past: Oral History", i Perks, Robert & Thomson, Alistair (eds), *The Oral History Reader*, London 1998.

Thomson, Alistair, "Unreliable Memories? The Use and Abuse of Oral History", i Lamont, William (ed.), *Historical Controversies and Historians*, London 1998.

[1] *Högskola i Malmö*, SOU 1996:36.

[2] Lars Berggren & Mats Greiff, "The Malmö Region in Southern Sweden", i Schulze, Rainer (red) *Industrial Regions in Transformation*, Essen 1993.

[3] Lars Berggren & Mats Greiff, *Från sillmarknad till SAAB-fabrik*, Ystad 1992, s 51ff; Mikael Stigendal, *Sociala värden i olika sociala världar*, Lund 1999.

[4] Gary Y, Okiehiro, "Oral History and the Writing of Ethnic History", i Dunaway, David K & Baum, Willa K (eds) *Oral History. An Interdisciplinary Anthology*, Walnut Creek 1996, s 209.

[5] Paul Thompson, "The Voice of the Past: Oral History", i Robert Perks & Alistair Thomson (eds), *The Oral History Reader*, London 1998, s 21ff.

[6] Mats Greiff, "Arbetshistoriska forskningscirklar", i *Industrialismens kulturarv. Rapport fra Farums Arkiver & Museer*, Farum 2000, s 38.

[7] Alistair Thomson, "Unreliable Memories? The Use and Abuse of Oral History", i Lamont, William (eds), *Historical Controversies and Historians*, London 1998, s 25.

[8] Eric J. Hobsbawm, "From Social History to the History of Society", i *Daedalus*, 100, 1971.

[9] Alistair Ross pekar på fruktbarheten med att använda muntlig historia i skolan i Alistair Ross, "Children Becoming Historians. An Oral History Project in a Primary School", i Robert Perks & Alistair Thomson, (eds), *The Oral History Reader*, London 1998.

[10] Katarina Ek, *Britta och Stina minns sin mor*, opublicerad uppsats Malmö högskola, januari 2001.

[11] Susanna Johansson, *Ung kvinna, gymnast och student i 1930-talets Sverige*, opublicerad uppsats Malmö högskola, januari 2001, s 3.

[12] Susanna Johansson, s 3.

[13] Susanna Johansson, s 5.

[14] Agnes Marx, *Bakom järnridån*, opublicerad uppsats Malmö högskola, juni 2001, s 2.

[15] Agnes Marx, s 5f.

[16] Agnes Marx, s 9.

[17] Bernard Eric Jensen, "History and the Politics of Identity: Reflections on a Contested and Intricate Issue", i Sirkka Ahonen m fl (red), *Historiedidaktikk i Norden 7*, Trondheim 1999, s 58.

[18] Harvey J Kaye, "*Why Do Ruling Classes Fear History?*" and Other Questions, New York 1997, s 134.

Läs- och skrivutveckling i lärarutbildningen

Av Britta Herder

[Länk till presentation av Britta Herder](#)

Skriftspråkets användning har ökat drastiskt i vårt samhälle under senare delen av 1900-talet. Läsförmåga krävs för att man ska klara det dagliga livet, som att handla, betala räkningar etc.

Allt fler yrken, även sådana som tidigare inte ställde krav på förmågan att läsa eller skriva, är i vår moderna, datoriserade värld beroende av både läs- och skrivförmåga. Inom alla yrken talas om livslångt lärande och kompetensutveckling, något som oftast kräver att man tillägnar sig ny kunskap genom texter. I dag innebär svårigheter med läsning och skrivning ett funktionshinder. Därför ställs det mycket stora krav på lärares förmåga att lära elever läsa och skriva i vår tid.

I den här artikeln kommer jag att diskutera läs- och skrivutveckling i svensklärarutbildningen för tidiga skolår mot bakgrund av en undersökning av 93 lärarstudenters skriftliga berättelser om den egna läs- och skrivutvecklingen.

Inledningsvis presenterar jag min undersökning. Därefter tar jag upp några aspekter på svensklärarens yrkesidentitet och de krav på kunskaper och färdigheter som ställs på läraren. Artikeln avslutas med en diskussion om lärarutbildningens förutsättningar och möjligheter att ge blivande svensklärare en god utbildning i läs- och skrivutveckling.

Undersökningen

Min undersökning baseras på 93 studenters skriftliga berättelser om den egna läs- och skrivutvecklingen. Studenter i kursen *Läs- och skrivutveckling under tidiga skolår* har fått i uppgift att reflektera över sin egen läs- och skrivutveckling mot bakgrund av kurslitteraturen. Denna har varit: Allard m fl. *LUS*, Sandqvist & Teleman, *Språkutveckling under skoltiden* samt Dahlgren m fl. *Barn upptäcker skriftspråket*. De har också kunnat använda sig av de läs- och skrivutvecklingsjournaler som jag har tagit fram åt Tingsryds kommun.

Min metod för att vaska fram svar ur elevernas skrivande är huvudsakligen tolkande och beskrivande. Den genomsnittliga studenten finns givetvis inte, men vissa fenomen är vanliga eller mer allmänt förekommande. Jag försöker plocka fram dem.

I undersökningen har jag fokuserat på följande frågor:

1. Hur har studenterna gått tillväga för att lösa uppgiften att reflektera över den egna läs- och skrivutvecklingen?
2. Vad berättar studenterna om läsning och skrivning i hemmet och i skolan?
3. Hur skriver studenterna? Hur behärskar de skrivkonventioner som markering av nytt stycke och att skriva inledning och avslutning?

1 Hur tar studenterna sig an uppgiften att reflektera över den egna läs- och skrivutvecklingen?

Ett problem inför uppgiften att berätta om den egna läs- och skrivutvecklingen är minnet

eller kanske snarare frånvaro av minnen. Vad minns man och varför minns man det man minns?

Enligt gängse teorier om minnet lagras händelser och episoder i det episodiska minnet. Det krävs en medveten erinring för att återkalla dessa händelser. Två grundprinciper för inkodning och hur information plockas fram ur episodminnet är att uppmärksamheten fokuseras på mening och innebörd samt associationer mellan det som ska läras in och något man lätt kommer att tänka på i samband med informationen som ska läras in. Associationerna fungerar sedan som ledtrådar när man behöver komma ihåg det man lärt in. (Nationalencyklopedin, 1994).

Episodminnet, som också kallas "det berättande minnet", är dessutom knutet till starka känslor (Tulving, 1972). Det är därför rimligt att anta att studenterna tydligt minns sådant som har haft känslomässig betydelse för dem.

Artikelns syfte är dock inte minnesforskning. Studenterna väljer själva vad de vill berätta om. Därför är det inte nödvändigtvis en fråga om vad de minns utan kanske också en fråga om vad de vill berätta.

1.1 Olika strategier

Studenterna har i sina berättelser valt fyra olika strategier för att lösa problem med att erinra sig:

1. Man utgår från kurslitteraturen och exemplifierar med det man minns. Med kurslitteraturen och speciellt de läs- och skrivutvecklingsscheman som finns i kursen har man fyllt i det man kommer ihåg. Det är en strategi som har valts av 16 studenter.
2. Den vanligaste strategin, som har valts av 44 studenter är att helt enkelt skriva vad man minns. Man skriver huvudsakligen om det som har haft stor känslomässig betydelse som starka läsupplevelser, kränkningar etc. och associerar ofta med utgångspunkt i sina minnen.
3. En tredje kategori studenter har gått ambitiöst tillväga. Man har åkt hem och intervjuat föräldrar och syskon, letat på vindar och gått igenom sparat material från barndom och skolgång. 20 studenter har valt denna lösning.
4. En fjärde kategori består av 13 studenter som har kombinerat strategierna; de använder sig av egna minnen, intervjuer och kurslitteratur.

1.2 Disposition

Det föreligger ett intressant samband mellan studenternas strategier för att minnas och deras sätt att disponera sin berättelse. Den vanligaste dispositionsformen i berättelser är ju kronologisk och det är också den vanligaste dispositionen i studenternas berättelser: den har valts av mer än hälften av studenterna (49 stycken).

Det är intressant att notera att så stor del av studenterna, 39 stycken, har valt att disponera sin berättelse associativt. Man kan följa de associativa ledtrådarnas letande i minnet.

De fem studenter som har valt en tematisk disposition har använt sig av både kurslitteratur och minne.

1.3 Övrigt

Mycket få studenter minns när och hur de lärde sig läsa eller skriva även om de minns läroböckerna och undervisningsmetoderna. De flesta studenterna har uppgivit att de tyckte att uppgiften var ovanlig men rolig. Några har beskrivit arbetet med uppgiften som en tidsresa.

De osäkraste och minst engagerade skribenterna har använt kurslitteraturen, och speciellt de utvecklingsscheman som ingår i litteraturen, mer eller mindre som ifyllnadsövning.

De flesta studenterna har utnyttjat uppgiften som fri skrivning och berättat om minnen som de av olika orsaker kommer ihåg. De har skrivit expressivt och ofta målade men har inte relaterat sina egna erfarenheter till de teorier om läs- och skrivutveckling som diskuterats i kursen. Deras berättelseteknik överensstämmer med minnesforskningens teorier om hur man erinrar sig kunskap som har lagrats i episodminnet.

2 Vad berättar studenterna om läsning och skrivning i skolan och i hemmet?

Studenternas berättelser handlar i stor utsträckning om läsning. Studenterna väljer, trots att de själva skrivit rubriken *Min läs- och skrivutveckling*, huvudsakligen att skriva om sin läsutveckling, se tabell 1.

Tabell 1. Betoning av läsning och skrivning i studenternas berättelser

Läsning och skrivning i studenternas berättelser			
Enbart om läsning	Huvudsakligen om läsning	Ungefär lika mycket om läsning och skrivning	Huvudsakligen om skrivning
32	45	8	8

Med utgångspunkt i vad som tidigare har antagits om minnets funktion förefaller det som om studenterna har mer meningsfulla och starkare upplevelser (både negativa och positiva) i fråga om läsning än om skrivning. Läsaridentiteten är tydligare. Läsoplevelser eller frånvaro av läsning uppfattas som viktigast.

2.1 Primär socialisation

Primärsocialisationen är den process som pågår under barnets tidigaste levnad. Den handlar om att barnet lär sig modersmålet och införlivar grundläggande normer och värderingar. Den franska sociologen Pierre Bourdieu anser att förmågan att tolka och uppskatta litteratur, liksom andra estetiska aktiviteter, är beroende av hur förmågan har tillägnats i den primära socialisationen. Betydelsen av läsande och skrivande vuxna som läser och skriver tillsammans med barnet har betonats av många forskare (Clark, 1976, Dahlgren & Olsson 1985, Smith, 1986 och Söderbergh, 1997).

De flesta av studenterna kommer från en lässtimulerande miljö och tar upp sagoläsning och läsning i familjen i sina berättelser, se tabell 2.

Tabell 2. Studenters uppgifter om hemmet som läsande miljö under barndomen

LÄSNING		
Nämner ej barndomsminnen av läsning i hemmet	Sagoläsning, uppmuntran till egen läsning	Läsande familj. Det fanns alltid mycket böcker i vårt hem.
18	54	21

Däremot berättar inte studenterna om en skrivande miljö i samma utsträckning som om den

läsande. Bara en student berättar om föräldrar som ofta skriver. De flesta som berättar om uppmuntran till skrivande under förskoleåldern berättar om större syskon som har lekt skola och tränat bokstäver med dem, se tabell 3.

Tabell 3. Studenters uppgifter om hemmet som skrivande miljö under barndomen

SKRIVNING		
Nämner ej barndomsminnen av skrivande i hemmet	Uppmuntrande miljö, skrivna lappar, inköpslista etc. <i>Syskon som lekt skola med bokstavsträning</i>	Skrivande familj
64	9 + 19 = 28	1

2.2 Läsning

Läsning är för de flesta studenter synonymt med att läsa skönlitteratur. Litteraturen beskrivs oftast med författare eller boktitel snarare än genom litterära begrepp som genrer. En genre man dock omnämner är romaner, men det är värt att notera att romaner i många fall är synonyma med en viss typ av underhållningslitteratur; kioskromaner utgivna i Harlekinserien. De författare som nämns oftast i fråga om läsning av vuxenlitteratur är Danielle Steele och Henning Mankell.

Ex: "Jag har faktiskt varit en romanläsare till sommaren 2002. Då provade jag att läsa en deckare, *Danslärarens återkomst*, av Henning Mankell. Det var först nu som jag kände mig trött på romaner. Att det var lite för banalt. Jag ville ha något att sätta tänderna i. Och jag fullkomligt älskade denna bok. Åh, vad spännande! Men tyvärr har jag inte haft tid att läsa fler än." (Skrivet i januari 2003).

En bok som nämnts av tre studenter är *Barn 312*, en följetong som publicerades i Allers på 1960-talet och som har kommit ut i pocketversion i olika omgångar och förmodligen har förmedlats genom rekommendation från mor till dotter.

Det kan vara värt att tänka på att även studenter som uppfattar sig själva som goda eller medelgoda läsare kan ha betydligt svårare att läsa än vad vi föreställer oss.

Exempel: "Under ett par år läste jag inte särskilt mycket skönlitteratur, men fick tillbaks läslusten i samband med böckerna om Harry Potter. Även om det tog emot i början att läsa dessa tjocka böcker. Svårigheten låg i de engelska namnen, samt att det tar ett tag innan man greppar handlingen. --- Men när man väl kommit in i boken, så kan man knappt sluta läsa. Nu längtar jag bara till att den femte boken om Harry Potter ska komma ut i handeln."

Den här studenten beskriver sig som en normal (medelmåttig) läsare, men talar om sina svårigheter att läsa en bok som många 9 - 11 åringar läser utan problem. En hel del mellanstadiebarn har till och med läst boken på engelska eftersom de inte haft tålamod att vänta in den svenska översättningen.

2.3 Skrivning

Ungefär 60 % av studenterna beskriver sig själva i form av olika grader av begåvning ifråga om läsning och skrivning: Jag har aldrig haft problem med läsning eller skrivning — Jag har haft lätt för att lära mig läsa och skriva/stava/skriva snyggt/skriva mycket. Jag har haft svårt för.. eller jag är normalelev /medelelev, inte haft varken speciellt lätt eller svårt. Speciellt uppfattas grundskoletiden som anlags- eller begåvningsrelaterad snarare än en fråga om utveckling eller träning. Det som är avgörande är om man är lagd åt det hållet eller om man är intresserad av aktiviteterna.

Däremot ser man studierna på universitetet som en fråga om att träna eller lära sig och upptäcker att "träning ger färdighet" eller att "man utvecklas så länge man lever".

Många betonar att förmågan att skriva följer med läsningen. Är man läsintresserad så följer skrivförmågan med gratis.

Studenternas uppfattning om sig själva som skribenter hänger naturligtvis nära samman med skolan, som för de allra flesta är platsen för skrivande. De flesta talar huvudsakligen om skrivande i skolan. Det skrivande som beskrivs i hemmet är mestadels dagboks- och brevskrivande. Elva studenter tar upp sitt brevskrivande (såväl i pappersformat som i elektronisk form) som betydelsefullt i skrivutvecklingen, och tio studenter uppger att de under kortare eller längre tid skrivit dagbok.

2.4 Läs- och skrivutveckling under skoltiden

Lågstadiet och mellanstadiet är oftast förekommande i studenternas berättelser, se tabell 4. Detta kan bero på kontexten, dvs. att kursen handlar om tidiga skolår och att studenterna därför har ägnat möda åt att erinra sig sina tidiga skolupplevelser. Speciellt mellanstadiet har ägnats mycket uppmärksamhet.

Tabell 4. Fördelning av huvudsakligt skolstadium i studenternas berättelser

Förskola	Lågstadium	Mellanstadium	Högstadium	Gymnasium	Kom Vux	Universitet
2	21	32	16	13	4	5

De tidiga skolåren

Lågstadietiden beskrivs oftast som formalistisk träning i välskrivning. Man lär sig läsa och skriva och man lär sig skriva snyggt och prydligt, oftast i ifyllnadsböcker av olika slag. Den egna textproduktionen som beskrivs är en händelsebok där man skriver vad man har gjort under helger och lov.

De mellersta skolåren

Den gyllene skivperioden för många är just mellanstadiet. Här berättar många om långa och fantasifulle berättelser. Det finns ett samband mellan vad studenterna skriver att de läser under den här perioden och vad de berättar att de skriver om. Fantasiläsare skriver om fantastiska berättelser, äventyrsboksläsarna om spännande äventyr osv. Implicit fungerar läsandet som förebild för skrivandet, men det har förmodligen inte varit kunskap som har använts i undervisningen eftersom ingen av studenterna själva har uppmärksammat sambandet. Däremot kommenterar man att läsningen har givit flyt i skrivandet och förmåga att stava på köpet.

Mellanstadiets skrivande beskrivs oftast som lustfyllt och som något man längtar tillbaka till. Många av studenterna som läser kursen har också för avsikt att bli lärare för de mellersta skolåren.

Mellanstadiets undervisning i svenska har dock huvudsakligen utgjorts av formträning i övningsböcker av olika slag.

De senare skolåren

Högstadiet verkar i studenternas berättelser vara den period som varierar mest. En del beskriver det som en naturlig fortsättning på berättandet på mellanstadiet, andra som början av gymnasieskrivandet.

Gymnasiets skrivande, det diskursiva skrivandet och skrivandet som provsituation upplevs

av många som problematiskt. De som över huvud taget har behandlat gymnasiets skrivande när de berättar om sin skrivutveckling tar huvudsakligen upp de otydliga kraven som ställts på deras skrivprestation.

Exempel:

" Min skriftspråsutveckling stod still på gymnasiet"

" När betygspressen kom in ändrades fokus på mitt skrivande. Jag började skriva för lärarens och betygets skull".

" Det hände många gånger att man anpassade sitt skrivande efter läraren. Det var en teknik som jag omedvetet lärde mig att kontrollera på högstadiet och gymnasiet."

" Uppsatserna blev färre. Glädjen i att skriva har försvunnit genom åren. Mycket på grund av 'beställningsuppsatser' och att lärare har velat att man ska skriva på ett visst sätt. Den personliga stilen har försvunnit".

"På gymnasiet tappade jag helt lusten att skriva. Mycket berodde nog tyvärr på min lärare. Han och jag hade inte samma syn på skrivandet".

"På gymnasiet var det bara meningsbyggnad och stavning som gällde."

"Läraren var inte nöjd med mitt sätt att skriva."

"Det gällde att lista ut vad läraren ville ha."

"Jag hade tur, läraren och jag hade samma intressen och samma humor, så jag fick bra betyg."

Jag har valt så många citat från gymnasieskrivandet för att peka på hur studenterna har uppfattat de förväntningar som ställts på dem. Studenternas upplevelser visar att de inte förstått att de har förväntats lära sig en ny genre utan många vittnar om (ibland fåfänga) försök att vara läraren till lags. Det handlar om att lista ut vad läraren tycker om, dvs. att knäcka koden i lärarens person snarare än i textarbetet. En student skriver: "under gymnasiet blev ämnet oviktigt, man förväntades kunna skriva om vad som helst på beställning".

Studenternas läsande under gymnasietiden präglas av å ena sidan det privata läsandet av underhållningslitteratur, eller ett avbrott i eller slut på fritidsläsandet, å andra sidan läsning av påbjuden litteratur som diskuteras/tolkas. Några direkta förebilder för den uppsatsform som förekommer i gymnasiet läses sällan idag. Essäer är kanske den närmast liknande modellen?

Ett undantag från den ganska kritiska uppfattningen om gymnasiets skrivande utgörs av studenter som har erfarenheter från Kom Vux. I samtliga fall de har tagit upp skrivande på Kom Vux har det varit i mycket positiva ordalag. Med utgångspunkt i studenternas berättelser förefaller det som om skrivundervisning på Kom Vux huvudsakligen har varit processororienterad.

De studenter som skriver om sin pågående skrivutveckling på universitetet är efter den initiala chocken över att "så mycket ska läsas och skrivas" mycket positiva till sitt skrivande. De vet vad de ska skriva om — innehållet är centralt. Syftet med skrivandet är kognitivt, att kunna redovisa sina kunskaper i ett ämne. Den myckna skrivträningen innebär också en påtaglig utveckling för studenterna.

Metoder i svenskundervisningen

Övningsböcker med ifyllnadsövningar av olika slag som ordkunskap, grammatik och rättstavning förefaller att döma av studenternas berättelser vara basen i skolans svenskundervisning. Detta kan naturligtvis ha att göra med att många skriver om de tidiga skolåren — men även de som skriver om högstadiets svenskundervisning tar upp övningar av det slaget. Rättstavning betonas som viktigt av nästan samtliga studenter.

Läspedagogik beskrivs huvudsakligen som ljudning med utgångspunkt i läsläror baserade på ljudenligt stavade ord under lågstadietiden och fri läsning av bänkböcker under mellanstadietiden. Bänkböcker är skönlitterära böcker man har fått läsa när man har slutfört andra uppgifter. Medveten litteraturpedagogik i skolan förekommer huvudsakligen bara i studenternas berättelser om gymnasietiden och då i form av litteraturhistoria och läsning av klassiker.

Den gängse skrivpedagogiken förefaller vara att eleverna får skrivuppgifter av olika slag som de löser så gott de kan. Bara två studenter tar upp processkrivning under grundskoletiden. Ytterligare en student berättar om ett skrivprojekt med en deltagande författare och en student beskriver arbetet med en skoltidning. Studenternas uppfattning om skrivning som naturbegåvning förefaller här vara parallell med den undervisning de beskriver. Förebilder och modeller för skrivandet utnyttjas inte medvetet i skolundervisningen, i alla fall inte så att studenterna har uppfattat det. Inte heller berättar de om andra medel att utveckla skrivandet än kommentarer om formella brister eller frånvaro av sådana med undantag av studenter som berättar om skrivande på Kom Vux eller i lärarutbildningen.

3 Hur skriver studenterna?

Slutligen har jag som exempel på lärarstudenternas anpassning till skrivnormer på textnivå tittat på om och hur studenterna markerar nytt stycke i sina texter.

Just styckemarkering har diskuterats tidigare i lärarutbildningen i samband med en kort kurs om det egna skrivandet inom det allmänna utbildningsområdet.

Den vanligaste formen av styckemarkering i studenternas berättelser är blankrad. Ungefär två tredjedelar av studenterna tillämpar korrekt styckemarkering men en tredjedel gör det inte, trots att det alltså har behandlats i en tidigare kurs! Se tabell 5.

Tabell 5. Hur studenterna markerar nytt stycke

Blankrad	Indrag	Ny rad	Inte alls	Huvudavdelning med blankrad (ca 2)
47	17	19	5	5

Textstruktur - inledning och avslutning

Vanligtvis skriver studenterna sina berättelser enligt följande modell.

- Inledning som kan vara en inledande rad eller ett inledande stycke
- Redogörelse där kronologi, associationer eller tema avgränsas i olika stycken
- Ett sammanfattande eller avslutande stycke.

Påfallande många av studenterna börjar sin berättelse utan någon inledning och 15 stycken avslutar utan avrundning, se tabell 6.

Tabell 6. Förekomst av inledande och avslutande mening i studenters skrivande

Inledning		Avslutning	
Ja	Nej	Ja	Nej

4 Sammanfattning av undersökningen

De flesta studenterna kommer från miljöer där högläsning varit vanlig och där barnen har uppmuntrats till läsning. De flesta skriver också om läsning i hemmet, som fritidsaktivitet. Studenternas läsning förefaller, av de exempel på litteratur de uppgivit, huvudsakligen vara i form av underhållningslitteratur. Någon systematisk läspedagogik i skolan framkommer inte i berättelserna. Ett fåtal elever berättar om någon form av aktivt arbete, för- eller efterarbete eller annan litteraturpedagogik, med barn- och ungdomslitteratur i skolan. De flesta har läst bänkbok i skolan.

Skrivandet däremot är något som i de flesta fall huvudsakligen sker i skolan, i den sekundära socialisationen. Skrivandet har i berättelserna oftast fokus på skolan och skolans krav och är huvudsakligen baserad på formträning av enskilda färdigheter i speciella övningsböcker. Övningarna har vanligtvis baserats på stavningsträning, ordkunskapsövningar och välskrivning.

Det finns mycket klara samband mellan hur studenterna betonar vad som utgör skrivförmåga och skolans undervisning. Rättstavning betraktas som centralt i svenskämnet och kommenteras i nästan samtliga studenters berättelser. En student skriver: "I hela mitt liv har jag varit dålig på att stava och ännu idag är jag väldigt osäker på hur en del ord stavas. Ibland har jag funderat på om jag har råkat vara sjuk under en jätteviktig genomgång av stavningsregler".

Att kunna skriva snyggt är också viktigt och betonas ofta, liksom att kunna skriva mycket. Att skriva mycket kan bero på "bra fantasi" under de tidigare skolåren eller flyt, "inga svårigheter att uttrycka mig med ord" under de senare.

Ordkunskap eller förmåga att använda synonymer så man inte upprepar sig betonas också. Den undervisning i svenska som studenterna berättar om är huvudsakligen kopplad till den formella färdighetsträningen i övningsböckerna. Inga studenter berättar om skrivundervisning baserad på syfte med texten, mottagaranpassning etc.

Studenterna har i allmänhet uppfattningen att skrivande är en fråga om litterärt skrivande och begåvning snarare än om träning. Många har uppskattat den fria skrivningen av berättelser, då fantasin flödat, under mellanstadiet eller högstadiet. De förefaller generellt heller inte ha fått någon systematisk skrivträning under skoltiden. Ett fåtal av studenterna har kommit i kontakt med processkrivning.

Genomgående upplevs kraven på skrivande under gymnasietiden som otydliga och de flesta studenter som berättat om gymnasieskolans skrivande uppfattar bedömningen av deras skrivalster som mycket subjektiv.

Normer för markering av nytt stycke har varit föremål för undervisning i en tidigare universitetskurs i svenska, ändå visar det sig att nästan en tredjedel av studenterna inte behärskar detta.

Läraryrollen — yrkesidentitet och kunskapskrav

Lärarstudenter har minst 12 års erfarenhet av skola och undervisning. Det är rimligt att anta att den egna skoltiden utgör en form av yrkessocialisation. De föreställningar och uppfattningar om lärandet som studenten har fått genom egna skolupplevelser utgör den erfarenhetsram som definierar yrkesrollen. Den kan vara baserad på positiva erfarenheter och vara en förebild för den egna läraryrollen, men den kan också baseras på negativa upplevelser och innebära ett avståndstagande i någon eller några frågor. Det är inte ovanligt att studenter tar upp egna skräckupplevelser i skolan som exempel på hur de

bestämt sig för att inte göra när de själva blir lärare. De studenter som har negativa upplevelser av något i den egna svenskundervisningen är oftast intresserade av att finna andra lösningar på just den undervisningen eller det momentet, men studenter som har trivts och lyckats med den undervisning de själva fått är kanske inte lika benägna att acceptera en förändrad syn på svenskundervisning.

Från formalisering till funktionalisering

Ämnet svenska i den grundläggande skolan förändrades i läroplanerna under 1900-talets gång. I folkskolan och i den tidiga grundskolan var det ett ämne där eleverna skulle träna färdigheter genom upprepade övningar. Innehållet var av sekundär betydelse och skulle väljas för att vara intresseväckande och eleverna inte skulle bli uttråkade. I senare läroplaner blev svenska i stället ett ämne där eleverna skulle utveckla sitt språk genom att använda det i meningsfulla sammanhang (Lgr 80 och Lpo 94).

Den förändrade synen på lärande och språkutveckling i och med Lgr 80 från behavioristisk till konstruktivistisk innebar en rad förändrade grundantaganden om hur språkundervisning skulle bedrivas.

Den nu gällande läroplanen, Lpo 94 inleder kursplanen i svenska med att informera om syftet med svenskämnet:

"Utbildningen i svenska syftar till att ge eleverna möjligheter att använda och utveckla sin förmåga att tala, lyssna, se, läsa och skriva samt att uppleva och lära av skönlitteratur, film och teater."

Längre fram, under rubriken *Språket* ges anvisningar om språkundervisningen:

" När eleverna använder sitt språk — talar, lyssnar, läser, skriver och tänker — i meningsfulla sammanhang, kan de utveckla goda språkfärdigheter. Genom att använda språket lär sig eleverna behärska situationer som ställer olika språkliga krav på inlevelse, utförlighet eller formell korrekthet.

Kunskaper om språkets struktur och uppbyggnad och om hur det historiskt har utvecklats fördjupar förståelsen. Språkkunskaper byggs upp genom att man använder språket, förstår hur man använder det och tillägnar sig nya kunskaper om språket."

Lpo 94, Kursplaner och betygskriterier, Svenska inrättad 2000-07

En djupgående förändring av ett skolämne i läroplanen innebär dock inte med automatik att samma förändring omedelbart och genomgående sker i en så stor organisation som grundskolan. Traditionens makt, lärarnas utbildning och läromedlens utformning bidrar till att bevara det bestående.

Läromedel i svenska har under större delen av 1900-talet varit uppbyggda på principen att erbjuda övningsuppgifter för att träna isolerade färdigheter, vilket har inneburit att just den kompetensen hos etablerade läromedelsförfattare har efterfrågats under lång tid. Att utveckla ny kompetens hos läromedelsförfattarna eller att finna nya läromedelsförfattare med den efterfrågade kompetensen gjordes troligen inte i en handvändning. Ekonomin i skolorna har heller inte tillåtit inköp av nya läromedel i den utsträckning som förekom under 1960- och 70-talen. Däremot har möjligheten att kopiera uppgifter ökat väsentligt.

Lärarkåren, som 1980 till stor del bestod av lärare som var utbildade enligt en behavioristisk teori om lärande och med utgångspunkt i tidigare läroplaner, kände osäkerhet inför de nya kraven. Implementeringen av den nya läroplanen gick långsamt och ledde till tolkningskonflikter på många skolor.

Barnens föräldrar har med stor sannolikhet också erfarenheter från den behavioristiska skolan och föreställningar om hur lärande ska gå till och hur skolan ska vara utifrån denna vetenskap.

Forskning om läs- och skrivutveckling

De flesta forskare är överens om att språk utvecklas genom att användas i meningsfulla och varierade sammanhang. Ulf Telemann, en av våra mest namnkunniga forskare i svenska språket inleder sin debattbok *Lära svenska* (1991) med följande mening:

" Ett av den här bokens huvudbudskap är att språkbrukarna utvecklar sitt språk främst genom att använda det i meningsfulla sammanhang." I den senare antologin *Språkutveckling under skoltiden*, 1989 hävdar han att svenskundervisningens uppgift dels är att utgöra en språkmiljö där eleverna ges tillfälle att använda språket för läsande, skrivande, talande, lyssnande och verbalt tänkande, dels att ge kunskap om språk för att " vaccinera mot improduktiva fördomar som kan leda till att man förtrycker sig själv eller andra språkligt". En annan forskare, Caroline Liberg, professor i svenska med didaktisk inriktning i Malmö, betonar i *Hur barn lär sig läsa och skriva* (1993) språkutveckling som övergripande mål för allt språkinlärande såväl i hemmet som i skolan.

Hon pekar på tre grundläggande faktorer i språkinläringen:

1. Betydelsen av att den språkliga verksamheten anpassas till det enskilda barnets språkliga förutsättningar.
2. Vikten av att barnet ges möjligheter att självt få uttrycka sig och få uppleva andras sätt att uttrycka sig i alltmer avancerade språksituationer.
3. Värdet av att genom reflektion få undersöka, systematisera och dra slutsatser om språket.

Vilka skrivsituationer förekommer i lärarens vardag?

Lärare i alla ämnen och på alla utbildningsnivåer förväntas kunna skriva till många olika mottagare och med olika syften, vilket ställer stora krav på mottagaranpassning. Lärarens skriftspråk förmodas också generellt vara föredömligt och korrekt. Nedan följer några exempel på skrivsituationer i skolan.

Pedagogiskt skrivande. Det pedagogiska skrivandet omfattar skrivandet till barn. Detta skrivande är en traditionell företeelse i skolan och innebär att kunna skriva tydligt på tavlan och att skriva instruktioner och provuppgifter på ett språk som barnen kan läsa och förstå. En nyhet i det pedagogiska skrivandet är loggboksskrivandet, en skriftlig kommunikation med den enskilda eleven om ämnet.

Dokumentation. Krav på skriftlig dokumentation av elevernas utveckling och på skriftliga omdömen till målsmän och elever är förhållandevis nya. Att formulera skriftliga omdömen om elevernas utveckling mot ämnesmålen, som ska läsas av både elever och föräldrar, förutsätter mottagaranpassning och precision. De skriftliga omdömena ska, i så stor utsträckning som är möjligt, vara sanna, rättvisa och formulerade på ett sådant sätt att risken för missförstånd minimeras.

Målbeskrivningar. Den nationella läroplanen (Lpo 94) är en generell målbeskrivning. Det åligger sedan skolledare och lärare att formulera hur man på den enskilda skolan tolkar dessa mål och hur man ska arbeta i de olika ämnena för att nå målen. Dessa målbeskrivningar utgör lärarnas arbetsbeskrivningar och är en av föräldrars och myndigheters möjligheter till insyn i skolverksamheten. Den lokala kursplanen kan ha stor betydelse för föräldrars val av skola för sina barn.

Studieplaner. För enskilda elever upprättas ofta studieplaner i samband med åtgärdsprogram. I studieplanen skall framgå hur man planerar att nå målen för den enskilda

eleven. I en del kommuner har man beslutat att alla elever ska ha enskilda studieplaner.

Information. Information till föräldrar kan omfatta allt från kallelser till föräldramöten till regelbundna informationsbrev om verksamheten i skolan.

Projektansökningar. För att få resurser att pröva nya arbetsmetoder eller utveckla verksamheten är oftast projekt en möjlighet. Projektmedel till skolan finns ofta att söka från Skolverket, läromedelsförlag, EU med mera. När projektet är genomfört ska det sammanställas och redovisas.

Ovan nämnda skrivandesituationer omfattar samtliga lärare i skolan och de nödvändiga insikter i skrivande som att skriva korrekt, mottagaranpassat och med avseende på syftet med texten, bör ingå i alla lärares utbildning. Svensklärarna är dock skolans experter på området och därför förväntas de ofta kunna hjälpa och råda sina kollegor.

Svensklärarens speciella kompetens ifråga om läsning och skrivning

Ansvar för elevernas språkliga utveckling under skoltiden vilar på alla lärare men svenskläraren har ett särskilt och övergripande ansvar, vilket givetvis ställer speciellt stora krav på språkliga insikter.

Svenskämnet och förväntningarna på läraren har förändrats från att huvudsakligen utgöra träning på enskilda föregivna moment i övningsböcker (med facit) till att utgå från elevernas egna texter och fokusera på meningsfullt innehåll och textens funktion. En sådan undervisning förutsätter givetvis större säkerhet hos läraren både med avseende på självförtroende och kunskaper i ämnet.

Läraren bör bland annat:

- vara förtrogen med barns och ungdomars läs- och skrivutveckling så att hon kan individualisera undervisningen och ge relevant undervisning med avseende på olika elevens behov
- känna till olika metoder ifråga om läs- och skrivinlärning så att alla elever lär sig läsa och skriva, oavsett individuella förutsättningar.
- vara kunnig och engagerande ifråga om barn- och ungdomslitteratur så att hon kan utnyttja skönlitteraturen i sin undervisning och stimulera alla barn till läsning, både i skolan och på fritiden.
- vara tillräckligt säker ifråga om skrivande och språkfrågor så att hon kan lita på sina egna kunskaper.

Sammanfattning

Det råder stor överensstämmelse mellan forskare och läroplansförfattare både om hur språkutveckling ska uppfattas och hur skolan ska arbeta språkstimulerande. Det finns dock flera krafter som motarbetar sådan undervisning som exempelvis skolans tradition, brist på positiva förebilder, lärarnas utbildning, läromedel och föräldrars förväntningar på skolan.

Kraven på lärares skrivförmåga har ökat för samtliga lärarkategorier i samband med nya uppgifter i läraryrket. I ännu högre grad gäller detta naturligtvis lärare i svenska som bör ha goda kunskaper i och om svenska språket, insikt i barns språkutveckling samt didaktiska ämneskunskaper för att kunna genomföra sitt arbete på ett tillfredsställande sätt i enlighet med läroplan och modern språkforskning.

Diskussion

De flesta av lärarstudenterna i min undersökning har gått i skolan under 1990-talet och bör alltså enligt läroplanen ha fått en svenskundervisning där de givits möjlighet att utveckla

sitt språk genom att "självständigt och i meningsfulla sammanhang arbeta med olika språkliga uttrycksformer för att lära känna, bedöma och bruka språket"(Lpo 94).

Den bild av svenskundervisningen i skolan som framträder vid läsning av studenternas berättelser vittnar dock inte om att synen på språkundervisning som rekommenderas både i läroplanen och av många etablerade forskare(Liberg, 1993, Svedner, 1999 och Teleman, 1991) har etablerats i skolans vardag. Studenterna berättar genomgående om övningsböcker med isolerad färdighetsträning i form av ifyllnadsövningar som bas för undervisningen i svenska, med undantag av det fria berättandet under mellanstadietiden.

Att döma av årets läromedelskataloger har inte efterfrågan på övningsböcker av sådant slag minskat de senare åren utan nya produceras kontinuerligt. Några exempel ur nästa års kataloger ges nedan och avser läromedel rekommenderade för skolår 4-6:

Öva lite mera

"Ett övningsmaterial som utvecklar och stärker elevernas grundläggande färdigheter i svenska genom roliga och varierande uppgifter i stavning, ordkunskap och språklära. Nya *Öva lite mera* är fristående från andra läromedel i svenska och är tänkt för arbete på egen hand eller i par. Serien är en klassiker i ny kostym." *Lära och växa. Läromedel från Natur och Kultur 2004*

Kul med ord

"*Kul med ord* vill stimulera eleverna att använda ett rikare språk. Här finns ett 30-tal arbetsblad, som tränar våra idiom, ordspråk och talesätt. Dessutom ges språkträning med ordflåtor, små och stora korsord, ordjakt, alfabetsfrågesport, ord med färg, lek med stavelser m m. Materialet innehåller även arbetsblad där ordklasser och almanackan tränas på ett nytt och kul sätt. Samtliga blad är mycket lättörtade." Ekelunds förlag AB. *Läromedel 2004*

Mot bakgrund av bristen på medvetet genomförd läs- och skrivpedagogik i studenternas egen skolgång saknar många studenter både goda läs- och skrivvanor, och goda förebilder inför arbetet med en språkutvecklande pedagogik med utgångspunkt i elevernas läsande och skrivande. Nästan en tredjedel av studenterna utnyttjar exempelvis inte vanliga strategier som styckemarkering och inledning i sina berättande texter.

En ganska ofta uttryckt kritik mot lärarutbildningen är att den befinner sig långt från skolans verklighet. Om den bild av skolans svenskundervisning som framträder vid läsning av studenternas berättelser är riktig och om den är adekvat även idag, så är uppfattningen om glappet mellan lärarutbildningen och skolverkligheten riktig. Det enda rimliga sättet att minska det glappet, utan att utbildningen förlorar i trovärdighet är att med gemensamma krafter vidta åtgärder för att skapa en lärarutbildning där blivande pedagoger får sådana kunskaper och ett sådant självförtroende i ämnet och i ämnesdidaktiska frågor kring språk och litteratur att de kan, vågar och vill utveckla svenskämnet.

Det innebär bland annat att studenterna behöver få många tillfällen till skrivning i olika genrer och att de får individuell handledning i sin läs- och skrivutveckling under utbildningstiden.

Lärarstudenterna behöver förutom mer undervisning också få möta lärare som kan utgöra positiva förebilder och visa hur språkutvecklande arbete kan bedrivas i skolverksamheten. Ett steg i den riktningen skulle kunna vara att inrätta en utbildning med examen för lärarutbildare i verksamheten.

Under lärarutbildningen behöver studenterna också få möta, pröva och jämföra olika läromedel med utgångspunkt i ett språkutvecklande arbete.

Resurserna för att utbilda lärare i matematik och naturvetenskapliga ämnen, liksom i

estetiska ämnen och idrott är avsevärt högre än i humanistiska och samhällsvetenskapliga ämnen. De ekonomiska resurser som tilldelas från statsmakterna för att utbilda lärare i svenska är skrämmande låga. Bara sedan slutet av 1990-talet har tiden för undervisning i svenska i lärutbildningen för tidiga skolår halverats medan behovet av undervisning snarare har fördubblats. Det innebär att vi faktiskt inte har råd att utbilda svensklärare för att lära barn läsa och skriva och utveckla sitt språk i enlighet med skolans styrdokument och vilande på vetenskaplig grund. Det ger naturligtvis felaktiga signaler om svenskämnets betydelse och behovet av undervisning i svenska till våra studenter.

© [Britta Herder](#)

Litteratur:

Allard, Birgitta, Rudqvist, Margret, Sundblad, Bo. 2002. *Nya Lusboken. En bok om läsutveckling*. Bonniers.

Björk, Maj & Liberg, Caroline. 1993. *Hur barn lär sig läsa och skriva*. Studentlitteratur.

Clark, Margaret. 1976. *Young fluent readers*. Heinemann.

Dahlgren, Gösta & Olsson, Lars-Erik. 1985. *Läsning i barnperspektiv*. Acta Universitatis Gothoburgensis.

Kursplaner, betygsriterier. Skolverket. Fritzes. 1996 samt 2000.

Sandqvist, Carin & Teleman, Ulf (red). 1989. *Språkutveckling under skoltiden*. Studentlitteratur.

Smith, Frank. 1986. *Läsning*. Almqvist & Wiksell.

Svedner, Per Olof. 1999. *Svenskämnet och svenskundervisningen, närbilder och perspektiv. En didaktisk-metodisk handledning*. Kunskapsföretaget i Uppsala.

Söderbergh, Ragnhild (red). 1997. *Från joller till läsning och skrivning*. Gleerups

Teleman, Ulf. *Lära svenska*. Svenska språknämnden och Almqvist & Wiksell Förlag. 1991.

Tulving, E & Donaldson, W (ed). 1972. *Organization of memory*. Academic Press.

Arbetshistoria om och med typografer i Lund. Erfarenheter av ett cirkelforskningsprojekt 1983-1988

Av Lars Olsson

[Länk till presentation av Lars Olsson](#)

- [Forskningscirkel som metod](#)
- [Den första träffen](#)
- [Att hitta en arbetsgång](#)
- [En lundatypografs liv](#)
- [Två etiska problem dök upp](#)
- [Försök till en kollektiv biografi](#)
- [Fortsatt protokolläsning](#)
- [Ett stycke arbetshistoria på film](#)
- [Dokumentation av cirkelns arbete](#)
- ["Konstförvant och typograf, var blev ni av?"](#)

Torsdagen den 13 januari 1983, fram emot sextiden på kvällen, begav jag mig cyklande till Stadsbudsgatan nr 17 i Lund, där Grafiska fackföreningen i Lund huserade. Även om jag var i ovanligt god tid för det avtalade mötet med ett antal aktiva och pensionerade typografer, var de alla redan där. Det tiotal män som satt runt det stora sammanträdesbordet hade alla en lång erfarenhet som arbetare inom den lundensiska tryckeriindustrin bakom sig, och jag hade påbörjat ett forskningsprojekt om åldrandet bland typografer och äldre arbetares arbetsvillkor under de senaste hundra åren. Knappast någon trodde väl, när vi presenterade oss för varandra, att de flesta av oss skulle komma att träffas regelbundet en, tidvis två gånger i veckan under de kommande sex åren för att forska om typografernas historia. Lika lite hade väl någon trott att vi skulle komma att dokumentera cirkelns arbete i två böcker och ge underlag för en utställning om lundatypografernas historia på Kulturen i Lund.

Lundacirkeln med typograferna initierades av mig i ett skede, när min undersökning av åldrandet och de äldres arbetsvillkor hade pågått cirka ett halvår. Projektet hade då avgränsats till att omfatta enbart typografer. Anledningen till detta var att Bravermantesen om arbetets degradering under det tjugonde århundradet var en av de teoretiska utgångspunkterna för min studie.^[1] Jag trodde mig kunna finna en förklaring till en sedan länge pågående utslagning av äldre arbetare ur arbetslivet i den omorganisation av arbetet, som slarvigt uttryckt skulle kunna kallas taylorisering och som värderade arbetarnas fysiska arbetskraft på den mentala förmågans bekostnad. Äldre arbetare, och i synnerhet äldre yrkesarbetare (skilled workers), skulle därmed inte längre kunna dra fördel av sina stora erfarenheter som kompensation för minskande fysisk förmåga till arbete utan fick lämna det. Typograferna valdes för undersökningen eftersom de i högsta grad kan sägas representera det kvalificerade yrkesarbetet och därmed skulle kunna drabbas av en taylorisering av sitt arbete. För historiska studier finns det därtill ett ovanligt fylligt källmaterial för såväl kvantitativa som kvalitativa studier av arbetarnas villkor och deras fackliga organisering från sekelskiftet och framåt. Som komplement till detta skriftliga källmaterial måste emellertid, menade jag,

typografers egna erfarenheter från ett arbete i förändring vara högst värdefulla.

För typograferna själva närmade sig hundraårsjubileet av facklig organisering, både nationellt och i Lund. Lundatypograferna hade givit ut jubileumsböcker vid såväl 50- som 75-årsjubileerna, så det var rimligt att tro att de ville ge ut en bok till hundraårsjubileet 1988 också. Mitt förslag till ombudsmannen Ove Johannesson på Grafiska fackföreningen i Lund[2] var således att de skulle hjälpa mig i studien av de äldre typografernas arbetsvillkor och jag hjälpa fackföreningen att ta fram en jubileumsbok, som skulle vara mer problemorienterad och analyserande än gängse jubileumsböcker. Den tanken understödde han och tog upp frågan i avdelningsstyrelsen, som fann projektet intressant. Ove Johannesson fick i uppdrag att rekrytera deltagande typografer.

Projektet var således förankrat i både en forskningsmiljö och en facklig miljö, och dåvarande PU-enheten vid Lunds Universitet ställde medel till förfogande för min forskarmedverkan under en termin.

Forskningscirkel som metod

Inom arbetarrörelsen finns sedan gammalt en tradition att i grupp och tillsammans studera olika samhällsföreteelser, inte minst den egna rörelsens historia. Studiecirkeln har varit inkörsport till vidare studier för många människor inom folkrörelserna och den har utgjort ett viktigt inslag i bevarandet av den egna gruppens kulturarv. I regel har den dock bara syftat till en reproduktion av redan befintlig kunskap, som förvisso ibland ställts under diskussion. Forskningscirkeln skiljer sig därigenom från studiecirkeln genom att den leds av en akademisk forskare, arbetar efter vetenskapliga frågeställningar och syftar till att etablera ny kunskap. Det rör sig om ett eget fritt sökande efter kunskap, som syftar till en självständig personlig utveckling för alla deltagare i cirkeln. Det tål att poängteras att verksamheten ska vara kritisk och ifrågasättande, inte minst gentemot den egna organisationens historia. I själva verket handlar det om att bidra till att skapa makt och inflytande för de enskilda människorna i deras vardag.

I de flesta fall torde såväl forskaren som de andra deltagarna redan före första mötet ha en uppfattning om vad cirkeln ska syfta till och vilka problemställningar som ska behandlas. De vetenskapliga problemställningarna bör emellertid, enligt traditionen i studiecirkeln, diskuteras fram i forskningscirkeln och kan då, liksom i traditionell forskning, ibland omformuleras under arbetets gång. Det är viktigt att forskningen blir förankrad i människornas egen verklighet. Men det är i mötet mellan forskaren och de andra deltagarna, som problem och frågeställningar fastställs. Här gäller det att båda parter är lyhörda för den andres uppfattning, så att det inte blir den ena parten som fastställer ramarna för arbetet. Så långt idealet.

När vi startade typograficirkeln hade jag som forskare således ganska klara problemställningar med mig. Typograferna - ombudsmannen deltog inte själv utan ordnade bara för oss - hade däremot inte funderat särskilt mycket över syftet med vårt arbete. De var "endast" allmänt intresserade av att delta i utforskandet av sin egen historia. Möjligen hade de yngre - de i 40-50-årsåldern - inriktat sig på studier av arbetets förändringar. De arbetade ju själva mitt uppe i en stor omvandlingsprocess och hävdade att det egentligen inte fanns några typografer längre; de var grafiker. Projektet initierades således från början mer utifrån mina problemställningar än vad som bör gälla enligt idealtypen av en forskningscirkel. Å andra sidan kom det att utvecklas långt utöver vad jag hade föreställt mig från början. Såväl innehållet i forskningsarbetet som redovisningsformerna växte fram under hand. Några problemområden, som t ex inskolningen i arbetet, lundatypografernas

semesterhem, legendariska lundatyper (typer=typografer), de vandrande gesällerna, gångtävlingarna, bildandet av Grafiska fackförbundet var viktiga för de enskilda cirkeldeltagarna redan när vi började, även om jag inte förstod det förrän långt senare. Självt hade jag från början inte en tanke på att de ämnena skulle kunna vara av intresse. Deltagarna formulerade dem inte heller som forskningsproblem men återkom till dem då och då under arbetets gång. Till slut kom de problemområdena att utgöra viktiga delar av vår redovisning.

Den första träffen

Efter en kort stunds allmänna samtal var det så dags att ta itu med den uppgift vi samlats för. Mötet hade förberetts endast genom att en bandspelare stod till vårt förfogande. Den startade vi och började sen med att lite mer utförligt presentera oss. Det visade sig att några av deltagarna varit arbetskamrater i många år och även umgicks på fritiden. Andra kände inte varandra alls. Alla de stora yrkesgrupperna - stilgjutare, handsättare, maskinsättare, tryckare och hjälparbetare - var representerade. Dessvärre fanns ingen kvinnlig arbetare, vilket kanske avspeglar att branschen ända fram till de senaste årtiondena varit en manligt dominerad yrkesverksamhet. Det fanns däremot typografer från såväl de gamla, stora och etablerade tryckerierna Berlingska Stilgjuteriet och Boktryckeriet och Håkan Ohlssons Boktryckeri som de mindre kända Hultmans, Bröderna Ekstrands och Centraltryckeriet. En tryckare hade börjat på Hultmans men under många år arbetat på det storindustriella förpackningsföretaget Åkerlund & Rausing. En deltagare hade varit faktor, dvs arbetsledare, men ändå kvarstått som medlem i Svenska Typografförbundet, senare Grafiska fackförbundet av solidariska skäl. Mångfalden i erfarenheter och kunskaper var säkerställd, och det visade sig redan vid första träffen att yrkesgruppen inte var så homogen som jag trott. En viss spänning fanns redan då mellan de så kallade fina typograferna på Berlings och Håkan Ohlssons å ena sidan och de övriga å den andra. Denna spänning återkom senare under cirkelns gång, både så som jag själv kunde registrera den i cirkelarbetet och som arbetshistoriskt spørsmål för oss. Motsättningen var på så sätt positiv för forskningsarbetet. Vi kunde t ex komma fram till att det funnits en hierarki i det fackliga arbetet, som grundades på skillnader i status mellan de olika arbetsplatserna.

Det fanns emellertid en motsättning, som inte fick någon positiv lösning. När vi skulle skiljas åt första kvällen meddelade en av deltagarna, en man som varit tämligen tyst hela kvällen, att han inte trodde att cirkeln var avsedd för honom. Han var nämligen, sade han, "ingen riktig typograf" utan bara hjälparbetare. Jag blev helt ställd, men försökte ändå efter bästa förmåga övertyga honom om att cirkeln var avsedd även för honom. Han återkom dock aldrig, trots upprepade försök från såväl min som hans gamla arbetskamraters sida.

Den motgången var den största inom hela projektet, inte bara för att en från början intresserad deltagare inte kunde övertygas att cirkeln var avsedd för honom också, utan även av mer teoretiska skäl. Jag var så inriktad på typograferna som yrkeslärda arbetare att jag t o m förträngt en av mina utgångspunkter i Bravermans degraderingstes och därmed var oförberedd på att det inom Grafiska fackförbundet inte bara fanns yrkeslärda typografer utan arbetare av olika yrkeskvalifikationer. Jag hade således gjort något som t ex Lars Ekdahl påpekat faran av, nämligen generaliserat ett fackföreningsförbund utifrån en grupp av förbundets medlemmar.[\[3\]](#)

Förklaringen till mitt misstag ligger delvis i att hela forskningsfronten då var, och i viss mån fortfarande är inriktad på förändringarna i yrkesarbetet, medan

de tillärda och okvalificerade arbetarnas arbete inte väckt arbetarhistorikernas uppmärksamhet i någon större utsträckning. De oskolade arbetarnas arbete är inte lika glamoröst och det finns dessvärre, möjligen utöver de könsinriktade studierna, inga spännande teorier om förändringarna i det enkla och mindre kvalificerade arbetet annat än som en produkt av dequalificeringen. I projektet lyckades vi heller inte bryta det mönstret utan det var de kvalificerade arbetarna som stod i centrum. Den deltagare, som största delen av sitt yrkesverksamma liv arbetat på förpackningsindustrin Åkerlund & Rausing, gjorde inga ansatser för att det företaget skulle ingå i vårt arbete. De små försök, som jag gjorde i den riktningen - mer för att beakta hans erfarenheter i cirkeln än för att jag teoretiskt kunde motivera det - tillbakavisades inte minst av honom. Det var, måste jag medge, för oss alla det kvalificerade, manliga yrkesarbetet, som vi intresserade oss för.

Att hitta en arbetsgång

Deltagarna var från allra första början mycket engagerade i cirkelns arbete. De redovisade muntligt, inte utan viss stolthet, sina erfarenheter som yrkeslärda typografer. Två av de yngre deltagarna lämnade visserligen cirkeln efter första terminens arbete; tyvärr var det två av de tre yrkesverksamma typograferna. I gengäld anslöt sig dock tre andra efterhand, och flera andra frågade cirkeldeltagarna vad vi egentligen hade för oss. Ryktet om cirkeln hade således spritt sig bland typograferna i Lund. Kanske en känsla av att vara utvald gjorde att deltagarna fortsatte arbetet under de sex åren. En av dem sade vid flera tillfällen att han aldrig hade avsett att vara med längre än en termin. En annan förklaring till varaktigheten i projektet är säkerligen den goda kamratskap, som utvecklades men även målmedvetenheten i arbetet. En deltagare försvann från cirkeln under en termin, uppenbarligen beroende på en viss rivalitet med en annan deltagare, men han återkom efter det att vi uppmärksammats av massmedier.

Träffarna varade tre timmar varje gång, och Grafiska fackföreningen försåg oss med kvällsfika. Redan första gången var vi utrustade med bandspelare, och vi spelade in diskussionerna i dess helhet. Efter tredje gången avbröt vi denna metod, eftersom vi insåg det omöjliga i att lyssna igenom alla band som skulle bli resultatet av metoden. Istället började jag föra anteckningar, men det var ganska svårt, för att inte säga omöjligt, att styra diskussionerna.

Anteckningarna har heller aldrig kunnat ordnas systematiskt. Vi blev dock snart överens om att vi inte bara kunde sitta och diskutera deltagarnas egna erfarenheter från arbete och facklig verksamhet. Vi beslöt därför att koncentrera oss på två uppgifter: att göra livsberättelser och att ordna det fackliga materialet.

Sina egna livsberättelser skrev deltagarna ner hemma, varefter jag lät skriva rent dem och distribuera dem till de andra deltagarna för gemensam diskussion på nästa träff. Diskussionerna ledde ofta till att deltagarna kunde fördjupa sina berättelser. I början handlade dessa berättelser mest om deltagarnas barndom. Det visade sig då bl a att flera av dem hade gemensamma upplevelser som fattiga arbetarbarn och som sådana föremål för den privata och kommunala filantropin under tjugotalet och början av trettioalet, som de upplevde som mycket förnedrande. Efterhand skrev de emellertid en hel del om arbetet också, och några av de redogörelserna ingick så småningom i den slutliga redovisningen av projektet. Mer om det senare.

Att förteckna fackföreningens material var en tämligen lätt uppgift, för det var väl samlat på avdelningens expedition och i stort sett intakt.^[4] Det gällde protokollböcker, räkenskaper, medlemsmatriklar, korrespondens. Senare

kunde vi komplettera fackföreningens eget material med material ur Svenska Typografförbundets arkiv om lundaavdelningen, vilket fanns på Arbetarrörelsens arkiv i Stockholm.

Efter ordnandet av arkivmaterialet började vi systematiskt gå igenom protokollböckerna. Varje deltagare arbetade med var sin bok, vilket fördjupade oss i arbetet men inte enbart var till fördel. Om det var svårt att styra diskussionerna i de inledande samtalen, blev det inte lättare med detta arbetssätt. Det dröjde inte många minuter förrän någon fick syn på en uppgift, som han ville kommentera inför oss andra och som kunde leda till både kortare och längre diskussioner. Slutsatsen måste därvid bli att poängtera vikten av att strukturera upp arbetet kring ett problem i taget. Men alla som arbetat med ett material som en facklig protokollbok vet hur svårt det är att nonchalera allt annat intressant än det man just för tillfället söker. För att i viss mån komma till rätta med problemet började vi införa protokolläsning som hemarbete. Diskussionerna blev kanske något mer strukturerade av detta, men inte tillräckligt för att vi skulle kunna koncentrera diskussionerna kring något tema. Det krävs således än mer disciplinerat arbetssätt inom forskningscirkeln än i traditionell forskning för att forskningsprocessen ska utvecklas gynnsamt. Samtidigt måste spontaniteten få stort spelrum i en forskningscirkel för att arbetet ska bli varaktigt. Vår arbetsgång gav under alla omständigheter en bred referensram för lundatypografernas historia.

En lundatypografs liv

Den första terminens verksamhet var således mycket stimulerande, men också kaotisk. När vi återupptog arbetet på hösten 1983 var vi alla inställda på att strama upp arbetet och formulera en avgränsad arbetsuppgift. Förvisso pågick min egen forskning om arbetsorganisation och arbetsmiljö, men det var ju bara den ena sidan av projektet. Ett uppslag fick vi nästan omgående genom att någon fick veta att Lunds då äldste typograf skulle fylla 90 år i slutet av året. Vi bestämde oss för att skriva en lundatypografs biografi, och grävde fram alla uppgifter om honom i avdelningens arkiv, i kyrkoböcker, i arkivet till de båda arbetsplatser i Lund som han arbetat vid och vars arkiv förvaras på Landsarkivet i Lund, i Svensk Typograf-tidning, i Folkklivsarkivet i Lund med dess uppteckningar med arbetskamrater till honom, i Lunds skolstyrelses arkiv i Stadsarkivet, i mantalsuppgifter från Berlings i Tingsrättens arkiv, i HSB:s arkiv, eftersom han tillhörde pionjärerna i HSB:s bostäder i Lund samt inte minst genom att jag och en av cirkeldeltagarna intervjuade honom på det pensionärshem, där han bodde. Resultatet redovisades i en skrift på ca 40 sidor med titeln *En typ bland typer i Lund*, som tillägnades Axel Holmqvist och överlämnades till honom på hans 90-årsdag den 15 december 1983.[\[5\]](#)

Två etiska problem dök upp

När jag följde den snart jubilerande lundatypografen i kyrkoböckerna stötte jag på två problem, som jag inte väntat och som ställde mig inför svåra överväganden: i kyrkoboksmaterialet fanns två olika uppgifter om födelsedatum och hans båda barn var adoptivbarn. De olika uppgifterna om födelsedatum lämnade jag därhän, eftersom de inte spelade någon roll för förståelsen av Axel Holmqvist men däremot skulle kunna ställa till viss oro inför hans jubileum.[\[6\]](#) De båda adoptivbarnen var ur förståelseperspektivet emellertid mer betydelsefulla och hade t ex kunnat bli ett intressant ämne att diskutera med honom om. Förhållandet var ju i sig mycket sympatiskt. Men kände barnen till det? Kände den cirkeldeltagare, som umgicks med ett av barnen, till det? Vad skulle hända med honom och hans relation till sin gode vän, om jag avslöjade förhållandet för honom? Förmodligen ingenting, men

jag diskuterade frågan med en kollega och med en av de yngre cirkeldeltagarna, och resultatet blev att jag formulerade mig undantagande i skriften. Problemet var kanske inte så stort och absolut inte avgörande för analysen av en lundatypografs liv, men det illustrerar motsättningen mellan historikerns målsättning att skildra det förgångna och ansvaret för de sociala konsekvenserna av produkterna av arbetet.

Försök till en kollektiv biografi

När vi återupptog arbetet på nyåret 1984, hade vi fått råg i ryggen. Kunde vi skriva om en typografs liv, så kunde vi väl skriva om fler. Ja, varför inte alla! Vi beslöt att försöka skriva en kollektiv biografi över typograferna i Lund. Vi kunde givetvis inte fördjupa oss i alla på det sätt vi gjorde med jubilarerna. Men vi skulle kunna göra en slags yrkeskarriärer genom att systematiskt gå igenom lönelistorna för de båda tryckerier, som jubilarerna arbetat vid. Sagt och gjort. Vi lät trycka upp 1 000 blanketter - som vi trodde en för varje typograf som arbetat vid de båda tryckerierna under perioden 1888-1988 - med kolumner för årliga uppgifter om arbetsplats, arbetsuppgift, arbetstid, lön, bostad och fackliga uppdrag. Vi skulle härmed kunna skapa ett underlag för såväl *livslinjestudier av enskilda typografer* som studier av *typografkårens strukturella sammansättning* vid olika tidpunkter.[\[7\]](#)

De båda tryckeriernas arkiv fanns på Landsarkivet i Lund. Materialet förvarades förvisso på depå, men vi hade där kunnat orientera oss i det någorlunda, men inte tillfredsställande ordnade källmaterialet. Det var i förbigående sagt en intressant upplevelse att iakttaga hur cirkeldeltagarna upptäckte vad ett företagsarkiv kunde vara. Ingen av dem hade någonsin sett den bokföring, där deras löner och andra arbetsförhållanden hade registrerats, och en viss känsla av att de varit kontrollerade under sin anställningstid smög sig över dem. Vi plockade ut de serier, som vi ansåg oss behöva och fick detta material överflyttat till själva landsarkivet, där vi generöst fick tillgång till föreläsningssalen för vårt arbete.

Med friskt mod beslöt vi öka arbetsinsatsen och träffas två gånger i veckan - utöver träffen på torsdagskvällarna träffades merparten av deltagarna tre timmar på måndagseftermiddagarna. Snart hade vi fyllt de tusen blanketterna men då enbart registrerat en del av alla de typografer, som arbetat i de båda tryckerierna. Vi tryckte ytterligare femhundra blanketter, men redan då började jag ana att vi tagit oss vatten över huvudet. När vi fyllt även dessa blanketter insåg vi alla att vi inte skulle kunna fullfölja vårt projekt. Materialet blev heller inte särskilt väl utnyttjat i vår slutredovisning av projektet.

I viss mån kunde vi dock dra nytta av den påbörjade tvärsnittsundersökningen, fast genom en annan materialtyp, nämligen de mantalsuppgifter, som företagsledningen vid Berlings sänt in till häradskrivaren i november 1876 och 1887. Jämförelsen av arbetsstyrkans sammansättning mellan de båda åren illustrerade den förändring mot en tydlig arbetsdelning, som arbetsorganisationen genomgått vid företagets förvandling från litet familjeföretag till expanderande aktiebolag och som utgjorde bakgrunden till den fackliga organiseringen.

Förändringarna i arbetsorganisation kunde iakttagas än tydligare genom en jämförelse med en annan typ av källmaterial, som vi gjorde ytterligare ett tvärsnitt av, nämligen primärmaterialet till den undersökning av landets tryckerier, som Kungl. Kommerskollegium gjorde 1902-1903. Detta material bestod bl a av utförliga uppgifter om samtliga typografer i landet och var ordnade företagsvis. Här kunde vi få uppgifter om social bakgrund, ålder, civilstånd, utbildning, yrkesverksamhet, arbets- och bostadsförhållanden,

arbete utomlands, tillhörighet i facklig, religiös och nykterhetsorganisation samt uppgift om man deltagit i strejk. Jag nämner detta material inte bara för att cirkeldeltagarna fann det spännande att i efterhand göra bekantskap med en del av sina arbetskamrater från sina första år i arbete utan även för att Kommerskollegium gjorde liknande undersökningar också av bageriarbetare, tobaksarbetare och verkstadsarbetare. Materialet, som finns på Riksarkivet i Stockholm, är av stort värde för all form av arbetshistorisk forskning.

Ett etiskt problem dök upp även vid skapandet av den kollektiva biografien, fast den här gången med omvända förtecken. Vi fick förståelse för en typograf, som cirkeldeltagarna omtalat i mindre positiva ordalag långt innan vi började samla uppgifter ur löneböckerna. Vid flera tillfällen hade vi, utifrån iakttagelser som jag gjort i annat källmaterial, diskuterat typografernas förhållande till alkoholen. Cirkeldeltagarna förstärkte bilden av typograferna som stora konsumenter, och de omtalade sig själva ibland lite skämtsamt som sypografer. Mannen ifråga hade då nämnts som en stor alkoholmissbrukare. Vid genomgången av löneböckerna visade det sig också att han vid den tid då några av cirkeldeltagarna började arbeta - i slutet av 1920-talet - alltsomofta och oregelbundet var frånvarande från arbetet och hans inkomster varierade därefter. Men vi fann en trolig förklaring till detta. Han hade blivit änkeman strax innan den noterade frånvaron från arbetet började. Men vi kunde också notera att hans närvaro i arbetet och arbetsförtjänster stabiliserades i början av 1930-talet, något som hans arbetskamrater i cirkeln kunde bekräfta. Vi menade oss också kunna knyta detta till hans gifte med en ny kvinna. Mannen hade fått upprättelse, och vi förde en diskussion om förhållandet mellan arbete och övriga levnadsförhållanden, som dock inte kom att redovisas i skrift. Fokus låg ju, i linje med 1970- och 1980-talets prioriteringar, på det manliga arbetet. Det är troligt att diskussionerna i cirkeln delvis handlat om andra aspekter på typografernas arbete, om även en eller flera kvinnor deltagit i cirkeln.

Fortsatt protokolläsning

Vid sidan av insamlandet av uppgifter om de enskilda typograferna fortsatte vi alltså på torsdagskvällarna vår genomgång av protokollsböckerna. Det var för oss alla ett mycket stimulerande arbete, men, som jag redan antytt, föga effektivt. Jag försökte dokumentera diskussionerna kring de olika uppslag som cirkeldeltagarna fick vid sin läsning. Många anteckningar gjordes, men det var mycket svårt att vara systematisk. Något effektivare blev det, när vi började med hemläsning, som redovisades på träffarna. Många noteringar, kanske de flesta, kom emellertid aldrig att användas i den slutliga redovisningen utan ligger kvar som excerpenter i Grafiska fackföreningens arkiv. Andra kom dock till stor användning i vår slutredovisning.

Ett av de problem, som återkom i många av de diskussioner som uppstod efter protokolläsning, var den fackliga organisationens sociala verksamhet. Många av deltagarna återkom ofta till den sociala verksamhet, som fackföreningen bedrev i deras ungdom och som de ansåg var mycket bättre förr. Den uppfattningen framfördes bl a i ett av de tidningsreportage, som gjordes om cirkeln och som fick föreningens ombudsman att komma till en träff och diskutera detta med oss. Han hade rentav tagit illa vid sig och var irriterad över att en sådan kritisk uppfattning om Grafiska fackföreningen, ja kanske fackföreningsrörelsen som helhet, spreds i massmedierna av dess egna, förvisso pensionerade men ändå medlemmar.

Det blev till slut en riktigt intressant diskussion som visade att ombudsmannen och cirkeldeltagarna i gemen lade olika betydelse i begreppet social verksamhet. Ombudsmannen pekade på alla de sociala förmåner, som

förbundet efterhand skaffat sina medlemmar utöver det allmänna socialförsäkringssystemet. Detta höll cirkeldeltagarna med om, men det var inte dessa som de var kritiska mot, tvärtom. De tänkte istället på alla de sociala aktiviteter, som Typografiska föreningen genomförde särskilt på 1930-talet. Det var julfester och basarer, gångtävlingar med efterföljande fest osv, allt dokumenterat i en särskild mapp i föreningens arkiv. Särskilt uppmärksammade blev typograferna vid åsynen av gamle kollegan Erik Dalholms tecknade eller vattenfärgsmålade teckningslistor till dessa arrangemang - en kulturskatt i sig.

Ett annat problem som vi ägnade mycket stor uppmärksamhet åt var arbetsmiljön. Dessa diskussioner emanerade inte så mycket ur protokolläsningen som ur deltagarnas egna minnen i kombination med mina egna forskningsresultat inom det ursprungliga projektet. Jag kunde där visa hur typograferna vid sekelskiftet dog vid extremt låg ålder, vilket var okänt för dagens lundatypografer. Jag kunde också visa att denna extrema dödlighet berodde på att typograferna genom den blybemängda luften i arbetslokalerna hela tiden gick med såriga lungor och därmed blev mottagliga för tuberkelbacillen i ovanligt hög grad. Lungtuberkulos var deras gamla arvfärdiga, men när cirkeldeltagarna började arbeta omkring 1930 hade situationen förbättrats betydligt och de hade inget minne av att typograferna var särskilt utsatta. En av dem drog sig dock till minnes att en läkare en gång sagt till honom att han - själv ovetande - i sin ungdom måste ha haft någon lungsjukdom.

Så småningom kunde vi knyta ihop arbetsmiljön med en företeelse, som flera av deltagarna spontant tagit upp redan i ett tidigt stadium av cirkelns arbete, nämligen det semesterhem som lundatypograferna haft i Ljunghusen i närheten av Skanör-Falsterbo sedan 1938. För cirkeldeltagarna var detta inte bara en social förmån för gårdagens typografer och dagens grafiker utan lika mycket minnet av en social gemenskap. Det stod så småningom helt klart för oss att typograferna skaffade sig ett sådant för att föreningens medlemmar skulle kunna kompensera sig för den undermåliga arbetsmiljön. Planerna hade formulerats redan 1920 av bl a den Axel Holmqvist, som vi ägnade andra terminens arbete åt. Några av deltagarna hade själva medverkat vid byggandet av hemmet, och de tog med sig fotografier från den tiden. Projektet var i själva verket av sådan omfattning att det i arkivet fanns en särskild protokollsbok, som en av deltagarna läste hemma. Han kom sedan att redovisa arbetet med semesterhemmet i vår slutliga dokumentering av cirkelns arbete.

Så småningom kunde vi också förknippa en annan av de centrala sociala verksamheterna bland lundatypograferna, gångtävlingarna, till den dåliga arbetsmiljön. Dessa, som för mig från början endast utgjort ett kul inslag i typografkulturen, fick plötsligt sin mening. Och diskussionerna i cirkeln om dessa tävlingar ledde till slut till att den mest framgångsrike av lundatypernas gångare anslöt sig till cirkeln. Han kom att bidra med sina erfarenheter av gångtävlingarna i vår slutredovisning.

Ett stycke arbetshistoria på film

Sommaren 1938 strejkade typograferna i landets civiltryckerier. Merparten av lundatypograferna arbetade i civiltryckerier och deltog givetvis i strejken. Denna fackliga kamp dokumenterades inte bara i avdelningens protokoll utan också på smalfilm. Filmen fanns väl bevarad och vi tittade på den en av de första träffarna våren 1983, efter det att smalfilmen överförts till video. Flera av cirkeldeltagarna mindes strejken mycket väl, inte bara som facklig kamp utan också som en av de skönaste somrar de upplevt - åtta veckor utan arbete. De mindes också de obligatoriska strejkmötena i Folkets park tre gånger i

veckan, där medlemsupprop skedde på måndagar och fredagar och där konfliktfrågor behandlades. De mindes vidare förlustelser av skilda slag: förtäring, dans, bollspel och andra upptåg för att kampviljan skulle hållas uppe. I varje fall vid några tillfällen måste åtminstone en del av de strejkande ha tågat från stan ut till Folkets park på väster, för i föreningens jubileumsbok, som kom ut först året efter strejken och 50-årsjubileet, påminnes om detta. På melodin till *Fritiof Anderssons paradmarsch* hade föreningens dåvarande sekreterare Wilhelm Ekström - signaturen Mörtske - författat *Grafiska Kartellens paradmarsch*, där det i andra strofen hette:

Var måndag, onsdag, fredag när som morgonsol uppgått
ser man som bäst - huru mot väst
tågar typkaravanen.[\[8\]](#)

Ekström var föreningens sekreterare och vi återknöt bekantskapen med honom i den fortsatta protokollläsningen. Inte minst kunde vi beundra hans protokollskrivande från konflikttiden. Vi imponerades alla av hans pikturstil så mycket att vi tog med ett strejkprotokoll i vår slutredovisning av projektet. Det var kanske sekreterarens avsikt också, ty protokollet inleddes på följande sätt:

Såsom en tidsbild för efterkommande typografgenerationer har krönikören ansett det vara en historisk plikt att nedskriva detta Protokoll fört vid grafiska familjemötet i Folkparken onsdagen den 20 juli anno 1938.

I. Ordföranden, Karl W Persson, hälsade med sitt vanliga charmfulla leende mötesdeltagarna välkomna, varefter han log ännu en gång mot våra kusiner bokbindarna.[\[9\]](#)

II. Herr ordförandes fråga huruvida mötet ville hoppa, över upprop och mötesförhandlingar, huvudstupa in i nöjesprogrammet besvarades med enhälliga, kraftiga ja-rop.

Cirkeldeltagarna mindes således rätt så tillvida att strejkandet inte bara var kamp och knutna nävar. Det var en liten, men viktig insikt för mig. Filmen, som var upphov till allt detta, lät man inom Grafiska fackföreningen så småningom överföra till video.

Dokumentation av cirkelns arbete

Jag har redan nämnt att vi dokumenterade en del av cirkelns arbete och därmed en del av lundatypografernas historia i skriften om Axel Holmqvist. Den var, tror jag, av stor vikt för det fortsatta arbetet, ty utan den delrapporten som delmål i verksamheten hade deltagarna kanske tröttnat på arbetet. Vi visade inte minst för oss själva att det kom ut något av vårt arbete. Som dokumentation vill jag också nämna rapporten av mitt eget ursprungliga forskningsprojekt Gamla typer och nya produktionsförhållanden, som syftade på äldre typografers möjligheter att arbeta under nya arbetsförhållanden. Bokens långa undertitel *Om rationalisering och medbestämmande, åldrande och solidaritet bland typografer i Sverige från slutet av 1800-talet till omkring 1960* fick emellertid sin slutliga utformning först efter ingående diskussioner med några av cirkeldeltagarna. Den yngste av dem, den som fortfarande var fackligt aktiv, menade bestämt att ordet *medbestämmande* skulle vara med. Hans motiv för det var att boken skulle komma att ges ut i anslutning till Grafiska fackförbundets hundraårsjubileum 1986, vars tema var just kampen om inflytandet över den nya tekniken. Och det var ju faktiskt den problematiken, som jag knöt de äldres arbetsförhållanden till i min studie.

Huvudrapport från cirkelns arbete blev emellertid antologin *Va' har harrn me' mina arbetare å göra?* som namngavs efter boktryckare Håkan Ohlssons

klassiska fråga till Svenska Typografförbundets liberale ombudsman Lars A Mårtensson vid dennes besök på boktryckarens kontor under den första strejken bland svenska typografer året 1893. Alla cirkeldeltagare från det Ohlssonska tryckeriet visste från början vad repliken avsåg, och de hävdade att även de följande generationerna inom boktryckarfamiljen fått lära sig vad den avsåg. Vårt syfte var att påminna om den innebörden i tider när landets grafiker åter strävade efter större inflytande på arbetet.

Antologin består av flera olika slags bidrag. Jag har redan nämnt några av dem som cirkeldeltagare ansvarar för (semesterhemmet, gångtävlingarna). Därutöver finns tre olika generationers beskrivning av inskolningen i yrket från 1880-, 1930- och 1950-talen. De första kapitlen utgör emellertid en beskrivning av Lund och en myndighetsbeskrivning av den så kallade socialistfaran i staden år 1888. Därefter bidrar jag själv med en analys av typografernas fackliga organisering och omformandet av deras fackliga strategi från särorganisering till del av den socialistiska arbetarrörelsen. Nederlaget i storstrejken 1909 beskrivs både i ett samtida dokument från föreningens ordförande och i en analys av ett enskilt, tragiskt typograföde, som en av cirkeldeltagarna sammanställde på basis av bl a en samling brev från hans påtvingade vistelse i Danmark till såväl fackföreningen som hustrun. Därefter gör jag själv en analys av de nationella och internationella arbetsvandringarna till och från Lunds tryckerier. En cirkeldeltagare beskriver legendariska lundatypografer och en annan ger en ingående beskrivning av stilgjutningen på Berlings. En typograf som av hälsoskäl inte kunde delta i cirkelns arbete, erbjöd oss ett stort manus om hans egna erfarenheter av kampen mot ackordsarbetet, vilket vi med tacksamhet tog emot för publicering. Slutligen redogörs i tre bidrag för hur bildandet av *Grafiska fackförbundet* gick till i Lund resp för innebörden av och effekterna av den moderna tekniken i tryckerierna. Hela redovisningen inramas av en prolog och en Quo Vadis-dikt, båda författade av en av cirkeldeltagarna. Dessa förmedlar såväl gammal och ny kunskap om lundatypografernas arbete som uppfattningen att forskningscirkeln verkligen fungerade som en lärprocess för oss alla. Den ställde också dagens arbetsförhållanden under debatt genom dessa slutord:

"Konstförvant och typograf, var blev ni av?"

Traditionen från konstförvanternas och typografernas tid hade dock inte helt försvunnit från Lund. Det dröjde inte många timmar efter det att distributionen av boken hade börjat, förrän den första tryckaren bland avdelningens pensionärer hörde av sig. Flera följde samma dag, och deras budskap var detsamma: "Detta ska vara en bok om typografer, för typografer och av typografer. Hur i hela friden (några använde starkare uttryck) kan ni ge ut en sådan här bok?". Deras upprördhet gällde det dåliga trycket, som de menade orsakades av att tryckarna hade slarvat i sitt arbete. Följden blev att de distribuerade böckerna drogs in, hela upplagan makulerades och en ny tryckning gjordes av 2 500 böcker!

© [Lars Olsson](#)

[1] Harry Braverman, *Arbete och monopolkapital. Arbetets degradering i det tjugonde århundradet* (Stockholm 1977, original 1974).

[2] 1973 hade Typografförbundet, Bokbindareförbundet och Litografförbundet gått samman i Grafiska fackförbundet.

[3] Se Lars Ekdahl, "Taylor i Olofström". *Häftet för Kritiska Studier* 1991:1

[4] Till skillnad från de flesta fackföreningar i Lund har Grafiska fackföreningen behållit sitt material istället för att lämna det till Arbetarrörelsens arkiv.

[5] I ärlighetens namn måste erkännas att jag fick skriva manuskriptet själv.

[6] Jag är medveten om att jag nu, trettio år senare, röjer identiteten.

[7] En kombination av livslinjestudier och tvärsnittsundersökningar vid studiet av social förändring introducerades i svensk historisk forskning av Christer Winberg i avhandlingen *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturuomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen* (Göteborg 1975), särskilt kap B:3.

[8] Hela texten är tryckt i *Lunds Typografiska förening 1888-1938. Minnesskrift* (Lund 1939), s 104.

[9] Bokbindarna vid tryckerierna, vilka var organiserade i Bokbindareförbundet och varav flertalet i Lund var kvinnor, var också indragna i konflikten.

Færøsk før, nu og i fremtiden

Av Zakaris Svabo Hansen

[Länk till presentation av Zakaris Svabo Hansen](#)

I denne tekst vil jeg først kort skitsere den historiske baggrund, som færøsk sprogrøgt og sprogpolitik bør forstås i. Dernæst vil jeg gøre nogle punktnedslag i udviklingen i færøsk sprogrøgt op til vore dage og så afslutningsvis komme med nogle vurderinger om fremtidsudsigterne for færøsk sprog.

Det antages, at Færøernes nordiske kolonisation startede omkring år 800, og selv om der er spor af keltisk islæt i sproget, blev det den nordiske bosættelse, der fik varig betydning, også i sproglig henseende på Færøerne. I de følgende århundreder har norrønt været øernes talesprog såvel som lov- og administrationssprog, og øerne må i det hele taget anses for at have været en del af den norrøne kulturkreds.

Men i senmiddelalderen svækkes dette norrøne fællesskab og norrønt mister efterhånden sin rolle som administrationssprog, og med reformationen kan denne svækkelse siges at være fuldbyrdet. Med reformationen overtog de enkelte landes nationalsprog den rolle, som latin forud havde haft som kirkesprog. Dette skete imidlertid ikke på Færøerne lige så lidt som det fx skete i Norge. På Færøerne overtog dansk positionen som lovsprog, retssprog og kirkesprog. Med rette kan det siges, at dansk overtog positionen som standardsproget i landet, og at der samtidig skete en dialektisering af færøsk. Det gamle lovsprog bliver mere og mere uforståeligt, og lovene må oversættes til dansk. Med reformationen holder dansk bibel og salmebog, og dermed vel også dansk prædiken, sit indtog i den færøske kirke. Befolkningens talesprog forblev dog færøsk. Færøerne udviklede sig til at være et tosproget samfund. Modersmålet har tjent som det daglige talesprog og bærer af en mundtlig digttradition (kvadtraditionen), men i sin omgang med myndighederne (embedsmænd og præster eksempelvis) har befolkningen været nødt til at betjene sig af en form for dansk eller en eller anden form for dansk-færøsk blandingsprog.

Da færøsk således ikke eksisterede som officielt sprog og ikke havde nogen skriftnorm, kan det ikke undre, at det heller ikke fandtes nogen form for standardudtale. Talesproget udviklede en række dialekter, og da man omkring 1800 for alvor begynder at føre sproget i pennen igen, først og fremmest ved optegnelse af balladetekster, sætter dette sit præg på teksternes ortografi. Da man ingen fælles retskrivning havde, benyttede hver optegner sig af en mere eller mindre ortofon retskrivning, som derved kommer til at afspejle vedkommendes dialektale baggrund. Det er først i 1846 at det afgørende skridt til en fælles skriftnorm, som relativt hurtigt finder sin endelige form, bliver taget. Hovedmanden bag dette er præsten V.U. Hammershaimb. Denne skriftnorm er etymologisk baseret, dvs. den bygger meget på ældre sprogrtrin, men samtidig medfører det at den på en måde forener alle de forskellige dialekter, idet den er superdialektal og ikke favoriserer nogen bestemt dialekt. Det var nok skriftnormens fordel og styrke. Derimod gjorde skriftnormens etymologiske tilsnit, at der opstod en ret stor kløft mellem selve skriftbilledet og udtalen.

Sammenfattende kan det siges, at skriftsproget i aktiv brug således er godt og vel 100 år gammelt, mens selve retskrivningen som nævnt er lidt ældre, ca. 150 år.

Lige fra begyndelsen har ordforrådet stået meget centralt i diskussionen om det færøske skriftsprog. Omkring 100 år inden skriftsproget fik en nogenlunde fast form — dvs. i anden halvdel af 1700-tallet — fortæller oplysningemanden og sprogforskeren J.C. Svabo, at det færøske sprog er ved at uddø af fremmed og i særdeleshed af dansk indflydelse. Det ser ud

til, at hans ord ikke kun har været tom retorik, fordi da vi kommer frem til slutningen af 1800-tallet, dvs. da færinger igen er begyndt at skrive færøsk, dukker de samme holdninger op igen.

Skriftsproget blev kun lidt anvendt i begyndelsen; det havde ikke stor udbredelse, men blev mest benyttet til spredte folkloristiske optegnelser. Men i 1890 begyndte en færøksproget avis »Føringatíðindi« at udkomme og den fik stor betydning som formidler af færøsk skriftsprog. Man ser i avisen, at det her med fremmede ord kontra hjemlige ord var en hård nød at knække for dem, der ville skrive færøsk. Naturligt nok fordi færøsk efter en tilværelse som almuesprog var rigt på ordforråd for konkrete ting og sager, men derimod i vid udstrækning savnede ord for mere abstrakte ting. I »Føringatíðindi« ser man eksempler på både fremmede ord (dvs. i praksis ofte sige danske ord) og nyord.

Den første færøske sprogfornyer — eller sprogrenser om vi vil — var dr. Jakob Jakobsen (1864-1918). Han siger således i artiklen »Lidt om sproget og retskrivningen« (1901): »Det færøske sprog er for øjeblikket i en stærk gæringsperiode. På den ene side vimler det i den daglige tale af ufærøske, navnlig danske, ord og vendinger, så man skulde tro, at sproget med stærke skridt gik sin opløsning i møde; på den anden side er det dog ikke blot muligt, men let overkommeligt i skrift at fremstille et forholdsvis rent færøsk med undgåelse af de fleste i samtalsproget gængse fremmedord. Disse have nemlig som regel ikke (i al fald kun delvis) fortrængt de tilsvarende færøske ord; de bruges i almindelighed side om side med de sidste, ofte ganske i flæng« (Jakob Jakobsen 1957: 48). Jakob Jakobsen siger, at det i særdeleshed er ord for abstrakte fænomener, som er indkommet i sproget. Jakobsen mener, at man bør bestræbe sig på at danne nye færøske ord for de fremmede og ellers dyrke gammelt færøsk ordstof som endnu er levende, skønt det kan være meget sjældent i brug.

Senere bliver Jakobsen mere radikal purist. Denne drejning har man sat i forbindelse med hans rejser til Shetland, hvor han optegnede resterne af det gamle nordiske sprog dér. Måske er han på disse rejser blevet bevidst om, at det kunne gå færøsk på samme måde som det gik for norm på Shetland. Men en anden betydelig faktor var, at avisen »Føringatíðindi« nu var udkommet i nogle år, og det viste sig, at man sagtens kunne skrive om alle mulige ting på færøsk. Og de der skrev i avisen opfattede de indlånte ord som noget fremmed; det afsløres derved at sådanne ord ofte står i citationstegn.

Fra 1889 udkom en almanak fra Københavns Observatorium, og Jakob Jakobsen stod for den færøske udgave. Her fik han rigtig sin sag for, fordi nu skulle han skrive om astronomi og andre fagområder på færøsk, og det var en stor udfordring. Som eksempler på nydannelser fra almanakken kan nævnes: *gongustjørna* (da. planet), *halastjørna* (da. komet), *lærdur háskúli* (da. universitet), *málmerki* (da. sprogtræk), *sjónarringur* (da. horisont), *snúningstíð* (da. omdrejningstid), *sólstøður* (da. solhverv), *stjørnumerki* (da. stjernebillede), *stjørnutorn* (da. observatorium), *tvørmál* (da. diameter).

Jakob Jakobsen udgav også en samling færøske middelalderdiplomer »Diplomatarium Færoense« (1907), og skrev en udførlig indledning til den. Derfra kan nævnes disse eksempler på nydannelser: *bókasavn* (da. bibliotek), *málføri* (da. dialekt), *nasaljóð* (da. nasal), *sjálvljóð* (da. vokal), *skjalasavn* (da. arkiv), *trúarboðari* (nu: trúboðari) (da. missionær), *trúbótin* (da. reformationen), *tvíljóð* (da. diftong).

Fra et andet af Jakobsens hovedværker »Poul Nolsøe. Lívssøga og irkingar« (1908-12) kan eksempelvis nævnes: *eftirspurningur* (da. efterspørgsel), *einrøða* (da. monolog), *eygnagløg* (næppe brugt, nu snarest: brillur) (da. briller), *havnarleiðvísari* (ikke brugt) (da. lods), *herflotastýri* (da. admiralitet), *hugsjón* (da. ideal), *klombrar* (nu: klombur) (da. parentes), *kollvelting* (da. revolution), *læknisfrøði* (nu: læknafrøði) (da. lægevidenskab), *misprenting* (da. trykfejl), *siðamenning* (nu: siðmenning) (da. kultur), *siglingarfrøði* (da. navigation), *skaðatrygging* (da. assurance), *skráskrift* (nu: skákskrift) (da. kursiv), *úrdráttur* (da. produkt).

Jakob Jakobsen benytter sig af hovedsagelig to metoder, når han danner nyord: 1) ved oversættelseslån 2) eller ved at udvide betydningsområdet i gamle ord. En betydelig del af Jakobsens nyord er lånt eller i hvert fald inspireret af islandsk, mens oversættelseslåne i almindelighed udgår fra dansk. Her er nogle eksempler: *bókamentir* (nu: *bókmentir*) (isl. *bókmennitir*, da. litteratur), *fyrimynd* (fyrirmynd, forbillede), *halastjörna* (halastjarna, fiksstjerne), *landbúnaður* (landbúnaður, jordbrug), *siðmenning* (nu: snarest som *siðmenning* i betydningen 'civilisation' (*siðmenning*, kultur), *siglingarfrøði* (siglingafræði, navigation), *sjónarmið* (synspunkt), *hugsjón* (ideal), *sjónarringur* (sjónarhringur, horisont), *skynsemi* (fornuft), *skjalasavn* (skjalasafn, arkiv), *trúbót* (reformation), *upphav* (begyndelse), *varðhald* (vagt), *yvirlit* (yfirlit, oversigt). Andre neologismer er friere af sit forlæg, eksempelvis: *miðjarðarringur* (miðjarðarbaugur, ækvator), *sjónarvitni* (sjónarvottur, øjenvidne), *skaðatrygging* (voðtrygging, assurance), *skráskrift* (skáletur, kursiv), *sóttverja* (sóttvörn, karantæne).

En tredje mulighed, som er at tillempe låneordene til færøsk fonotaks eller bøjningsmønster benytter Jakobsen sig ikke af. Senere er denne mulighed blevet rigt anvendt, eksempelvis med følgende ord: *bilur* (bil), *konteynari* (nu også almindeligt som: *bingja*; container), *súkkla* (cykel), *greyp* (grape), *vesi* (wc). Andre er optaget uændret, fx: *mikrofon*, *telefon*, *faks* eller *fax*, *radio*.

I tiden efter dr. Jakob Jakobsen er der andre sprogfornyere, bl.a. filologen Christian Matras, botanikeren Rasmus Rasmussen, ornitologen Mikkjal á Ryggi, embedslægen Hans Debes Joensen, geologen Jóannes Rasmussen og lærer Jóhannes av Skarði. De har alle ydet en betydelig indsats på hver sit område og gjorde meget ud af at udvikle og benytte neologismer i det, de skrev, og det er på områder, hvor det færøske skriftsprog ikke i forvejen var specielt dyrket. Jeg vil kort vise et udpluk af nogle af de neologismer, som tilskrives professor Christian Matras, og som for en stor del fremkom i forbindelse med at han — lige som dr. Jakob Jakobsen — oversatte den almanak, som Københavns Observatorium udgav, til færøsk: *ráksnúgvín* (opportunistisk), *mýl* (molekyle), *evnisbundin* (materiel), *ígerð* (infektion), *yrkisgagn* ((legems)organ), *sannkenning* (erkendelse), *sjóbúnaður* (havbrug), *fjølfrøðingur* (polyhistor), *skilmarking* (definition), *formliga* (formelt), *algilding* (generalisering).

En anden sprogfornyer bør også nævnes. Professor Jóhan Hendrik W. Poulsen (1934-) har siden 1970-årene udmærket sig som en dygtig og produktiv ordsmed, såvel i almensproget som i fagsproget. Nogle få eksempler skal nævnes her: *flogbólur* (volleyball), *fløga* (CD), *gegni* (habilitet), *hugburður* (holdning), *samgildur* (analog), *samleiki* (identitet), *savnindi* (arkivalier), *talgildur* (digital), *telda* (computer, dator), *tyrla* (helikopter). Han har også redigeret fagordlister, bl.a. en computerordliste (1990) og en olieordliste (2002). Den sidste indeholder omkring 1.000 forskellige ord. Orddannelsesprincippet er udelukkende det puristiske: nydannelser på hjemlig grund. Metoden er hovedsagelig sammensætninger (fx: *flog-bólur*, *hug-burður*, *tal-gildur*) og afledninger (*telda*). Til dels er gamle ord blevet udstyret med ny betydning (*fløga*). Det skal siges, at visse af disse ord har vist sig at være yderst anvendelige og produktive i nye sammensætninger, fx *telda* og *fløga*, jfr. fx *teldubræv* (e-mail), *teldufløga* (CD-ROM), *teldufrøði* (datalogi), *teldusníkur* (hacker), *telduspæl* (computerspil), *fløguspælari* (CD-afspiller), *fløgustøð* (CD-station).

Som det fremgår er neologismerne produkt af enkeltpersoners arbejder, som har gået ud på at formulere sig på færøsk på et udyrket område for første gang. Det medfører selvfølgelig, at der er visse områder, som er blevet dyrket, mens andre stadig ligger udyrket hen. Som eksempel herpå kan nævnes mange tekniske fag (tømrerfag, maskinfag).

Efter at det Færøske sprognævn blev etableret i 1985 har nævnet spillet en central rolle inden for færøsk sprogrøgt. I sprognævnets formålsparagraf står bl.a., at nævnet skal fungere som sprogrøgt- og sprogværnsorgan og det skal indsamle og registrere nye færøske ord samt være behjælpelig med at udvælge og skabe nye ord. Nævnet skal også være opmærksom på udvikling af fejlagtig sprogbrug og prøve at forhindre, at den fæstner sig. Sprognævnet har lige fra begyndelsen leveret en lang række forslag til neologismer på

alle mulige fagområder, men også inden for almensproget. Ofte sker dette efter direkte henvendelse fra sprogbrugere som i sin hverdag er i bekneb med et bestemt ord eller en bestemt vending. Et lille og tilfældigt udpluk af sprognævnets forslag skal nævnes her: *stoytkoddi* (air bag), *lívgagnafrøði* (anatomi), *verklagslóg* (anlægsløv), *fylgiskjal* (attachment), *hornabóltur* (baseball), *kagi* (browser), *stakdømi* (case), *kjatt/kjatta* (chat), *avkotari* (dekoder), *tvíklíkkja* (dobbeltklikke), *filuflutningur* (filoverførsel), *verjugarður* (firewall), *rørskoyti* (fittings), *framsenda* (forward), *bikarljós* (fyrfadslys), *íleguarvur* (genetisk arv), *dulleiðing* (hypnose), *kunningarfrøði* (informatik), *hvøkil* (katalysator), *einala/einaling* (klone/kloning), *samkenna* (kondolere), *ætlanarskriv* (letter of intent), *frumband* (masterband), *smáfløga* (minidisk), *útveita* (outsourc), *fjølsskapaður* (polymorph), *einskilja/einskiljing* (privatisere/privatisering), *váðagreining* (risikoanalyse), *samhýsing* (samhusning, en. co-location), *kurla* (snabel-a, @), *samværi* (symbiose), *leitiforrit* (søgeprogram), *liðmenning/bólkamening/toymismening* (teambuilding), *fjarlæknafrøði* (telemedicin), *tykissamfelag* (virtual community), *tykisrúm* (virtuelt rum), *vevstjóri* (webmaster), *heimsvevur* (World Wide Web), *bingja* (container), *glæra* (transparent), *uppvørpa* (overheader), *evstamark* (deadline), *heila/heiling* (heal/healing), *samkynd/samkyndur* (homoseksualitet/homoseksuel), *tvíkilja* (katamaran), *fyribúnaður*, *tilbúgving* (beredskab), *farstøð* (terminal).

Ikke overraskende knytter mange af de her nævnte forslag om nyord sig til computere og sager, som relaterer sig til det. For yderligere oplysninger kan jeg henvise til det Færøske sprognævns hjemmeside: www.fmn.fo hvor man kan finde en hel del oplysninger om nævnets virke og bl.a. også finder ordlister, som omfatter fx geologiske, juridiske og datalogiske termer samt en ordliste med terminologi inden for olieindustrien.

Hidtil har jeg mest omtalt det arbejde med at udvikle færøsk ordforråd, som er blevet gjort gennem de sidste godt og vel 100 år. Men der er naturligvis andre faktorer, som har haft afgørende betydning for at befæste og styrke det færøske sprogs position på Færøerne. Jeg skal komme ind på enkelte af disse.

Færøsk blev først tilladt som undervisningssprog på Færøerne i 1938. Førhen havde det kun været et af mange fag på skolernes skema. I 1940 besluttede Lagtinget, at færøsk skulle være undervisningssprog både i folkeskolen og i andre undervisningsinstitutioner på Færøerne. Selv om der i forvejen var udkommet enkelte bøger på færøsk, som var egnet til undervisningsbrug, så gik det langsomt med at få anskaffet færøsksproget undervisningsmateriale til den færøske skole.

Grundlaget til en færøsk skole med færøsk undervisningsmateriale blev for alvor langt med en lov af 1959 om etablering af et færøsk skolebogforlag, som fik pålagt at fremskaffe og udgive undervisningsmateriale til den færøske skole. Det er dog først i 1970-erne, at der rigtig kommer gang i udgivelserne af undervisningsmateriale, og siden har der været gang i udgivelserne. For få år siden var det samlede antal titler, som skolebogforlaget havde udgivet, nået op på omkring 700, og af dem var 540 titler udgivet inden for de seneste 20 år.

Fremskaffelse og udgivelse af undervisningsmateriale på færøsk er unægtelig tæt knyttet til udviklingen af det færøske sprog på mange fagområder. Således har forlaget for ca. 10 år siden udgivet det første færøske atlas. Det er på mange måder et pionærarbejde. Bare det at selve indfaldsvinkelen ud i verden hermed er flyttet fra en dansk indfaldsvinkel til en hjemlig færøsk er noget af en nyskabelse.

Men udgivelsen af Verdensatlasen understregede meget tydelig de problemer, som man til stadighed støder på, når man skal lave undervisningsmateriale på nye og endnu uopdyrkede områder. Det gælder navnlig navnematerialet og sprogformen, hvor ortografien er blevet tillempet færøsk fonotaks og ortografi. I enkelte tilfælde har man oversat fremmede navne og i andre genoptaget gamle norrøne navne, på bekostning af andre almindeligt brugte. Det medførte bl.a. mange højlydte protester. På mange måder kan man sige, at den linie, som er blevet fulgt i atlasen, er en streng puristisk linie, som lægger sig tæt op ad den, som det

færøske sprognævn stod for på det tidspunkt. Eksempler på navnestoffet i atlasen er følgende: a) tilføjelse til færøsk fonotaks og ortografi: *Brúsell* (Bruxelles), *Kili* (Chile), *Liktinstein* (Lichtenstein), *Simbabvi* (Zimbabwe), *Sveis* (Schweiz), *Teiland* (Thailand) b) gamle historiske navne genoptaget: *Björgvin* (Bergen), *Borgundarhólmur* (Bornholm), *Sikiloy* (Sicilia) og c) »oversættelser«: *Góðvónarhøvdi* (Cap det gode Håb), *Høvdastaður* (Cape Town).

Det at en så stor del af al færøksproget faglitteratur udkommer i det færøske skolebogforlags regi medfører også, at der er sket en vis institutionalisering og formalisering af færøske neologismer. Og det er også et faktum, at der har været og er et tæt samarbejde mellem forlaget og det færøske sprognævn, bl.a. når det gælder færøsk terminologi.

Generelt er udgivelse af bøger en betydelig faktor, når det gælder styrkelsen af et sprogs position i samfundet. Det ligger i sagens natur, at det færøske bogmarked er begrænset, men på trods af det udgives der forholdsvis mange bøger på Færøerne. Siden den første bog udkom i 1822 og til slutningen af år 2000 var der udkommet ialt 4.051 forskellige titler på færøsk. Langt den største del af disse titler er udkommet inden for de sidste 50 år. År 2000 var faktisk rekordår når det gælder bogudgivelser på Færøerne. Det år udkom der 169 bøger på færøsk. Af dem kan 32 bøger klassificeres som fiktion, dvs. det omfatter romaner, noveller, poesi og skuespil. Faktisk var 11 af disse 32 titler digtsamlinger. Faglitteratur, dvs. fx teknisk eller videnskabelig litteratur og undervisningsbøger stod for 100 titler, hvoraf langt den største del var oprindeligt skrevet på færøsk. Samme år 2000 blev der udgivet 37 bøger for børn og unge, men her var de fleste oversættelser. Årbøger, rapporter og den slags publiceret i bogform er ikke inkluderet i det samlede antal titler på 169 for året 2000. Måske er dette antal ikke meget totalt set, men er dog relativt stort når man betænker en befolkning på 47.000 mennesker. En tommelfingerregel siger, at en færøsk bog normalt trykkes i 1.000 eksemplarer.

En institution, som må siges at have haft en enorm betydning for styrkelsen af det færøske sprog på Færøerne og har været med til at befæste dets position i befolkningens bevidsthed er Den færøske radio. Den blev etableret i 1957 og har lige fra begyndelsen udelukkende haft udsendelser på færøsk. Radioen har også mere eller mindre bevidst spillet en betydelig rolle som forbillede når det gælder et røgtet sprogbrug og har været med til at lancere nyord i den brede befolkning. Tv kom relativt sent til Færøerne; det offentlige Færøske tv blev først etableret i 1984. Den har ikke i lige så høj grad som radioen haft succes med at have sine udsendelser på færøsk, selv om der naturligvis findes regelmæssige færøksprogede programmer, bl.a. nyhedsudsendelser og aktualitetsprogrammer. I langt længere perioder end både radio og tv har de færøske aviser spillet en stor og vigtig rolle som bærere af færøsk sprog og har været med til at udvikle det til et moderne kultursprog.

Men et samfund som det færøske er under konstant påvirkning udefra, og det er for en stor del ikke nødvendigvis noget negativt, men man skal ikke være blind for, at det sprogligt set sætter enorme krav til alle og enhver om at gøre sin indsats for at bevare sproget, og det gøres bedst ved at bruge og udvikle det på alle mulige områder.

Hvis vi vender tilbage til nyordspolitikken, så viser det sig — firkantet sagt — at neologismerne for det meste lever og fungerer i skriftsproget og faktisk dominerer der, mens de ord, som neologismerne er tiltænkt at afløse, for en stor del lever videre i talesproget og forekommer lige så hyppigt der som neologismerne.

En del af neologismerne, som fremkommer, bliver lanceret i et sprog-brev, som det færøske sprognævn med jævne mellemrum udsender offentligt. Inden for de sidste år har sprognævnet også fået en ret så velfungerende hjemmeside, hvor nyt materiale af denne art, også bliver lagt ud. Andre neologismer bliver lanceret gennem den færøske radio, det færøske tv eller gennem aviserne. Det lader til at være en effektiv måde at lancere ordene på. Mange er skeptiske i begyndelsen, men efterhånden viser det sig, at mange af ordene bliver en naturlig integreret del af sproget.

Med hensyn til dannelse af nyord i færøsk er der ingen tvivl om, at færøsk traditionelt har lagt sig meget tæt op ad den linie, som man har fulgt i islandsk sprogrøgt, og at mange færøske nyord har et klart islandsk forbillede.

Det som kendetegner færøsk sprognormering i dag er purismen, som er en type ideologisk ordforrådsnormering, som er nationalt baseret. Begrebet sproglig purisme indebærer, at man prøver på at holde sproget rent for visse typer ord, som kommer eller er kommet ind i sproget udefra, dvs. at pointen med purismen er at værne sproget mod uønsket sprogkontakt.

Spørgsmålet omkring ordforrådet er til stadighed til diskussion i det færøske sprogsamfund. Især foregår der jævnlig diskussion om, hvad der er god og slet sprogbrug. Hovedsynspunkterne repræsenterer typisk et puristisk sprogsyn som ønsker at begrænse mængden af fremmed ordstof på den ene side og et mere liberalt sprogsyn som er åbent for importord på den anden side. Der findes naturligvis kritiske røster i debatten, som synes at sprogrøgten har slået ind på en for stræng og begrænsende linie og at man generelt har været for bange for at acceptere fremmede ord (og det vil traditionelt sige danske ord, men nu også engelske) som en naturlig del af færøsk.

Naturligvis fungerer det ikke på den måde, at alle forslag om færøske afløsningsord for et fremmed ord eller term per automatik accepteres af sprogsamfundet. Det har man aldrig nogen sikkerhed for, og der findes talrige eksempler på neologismer, som helt enkelt aldrig har vundet indpas i sproget af en eller anden grund. I så henseende udviser sprogsamfundet en sund kritisk sans. Eksempelvis har man lykket sig at udskifte det danske *telegram* med det mere færøsk klingende *fjarrit*, mens det aldrig har lykket sig at erstatte *telefon* med fx *fjarrøðil* eller *máltráður*. Alle anvender ordet *telefon*. Men så kan man også se, at det ord danner grundlag for yderligere en neologisme, og det er ordet *fartelefon* for *mobiltelefon*.

I praksis fungerer det ofte sådan, at vi har to parallelle ord om det samme, et mere fremmedartet ord, som er hyppigt i talesproget og i mere uformelle sammenhænge, mens skriftsproget og det mere formelle sprog hælder til at anvende et færøsk afløsningsord. Som eksempler på det kan nævnes *konteynari* vs. *bingja* og *e-mail/e-meyl* vs. *teldupostur*. Samme forhold er der mellem *mobiltelefon* vs. *fartelefon*.

Det at færøsk har levet og stadig lever så tæt op ad dansk er ikke noget enestående eksempel. Sprogkontakt har der været til alle tider. I vikingetiden havde fx det norrøne sprog stor påvirkning på engelsk og op gennem middelalderen var det tyske sprogs påvirkning på de nordiske sprog ret stor og udbredt, og i dag taler man meget om det engelske sprogs dominans overalt i verden. Disse kendsgerninger sætter naturligvis store krav til ikke mindst små sprogsamfund som det færøske, især fordi effektiviteten i denne sprogpåvirkning er blevet så stor i takt med den rivende teknologiske udvikling, som vi er vidne til i disse år. Vi behøver blot at nævne fænomener som internet og satelit-tv. Derfor sker påvirkningen med langt større hastighed og er mere dybtgående end den har været førhen.

Det som vi med god grund kan frygte er den tendens, at flere og flere fagområder overgår til udelukkende at benytte sig af engelsk som arbejdssprog. Det er ikke noget isoleret færøsk fænomen, men gælder også langt større sprogsamfund. Jeg har fx hørt, at i Tyskland overgår alt flere tidsskrifter til udelukkende at publicere artikler på engelsk, fordi forskerne naturligvis vil nå så langt ud i verden som muligt og at de ikke anser tysk for at være et stort nok sprog til det formål!

I en færøsk sammenhæng er situationen den, at vi efterhånden har påvirkning på to fronter at forholde os til: fra dansk og fra engelsk. Den populære kultur er meget påvirket af dansk: en stor del af tv-programmerne som vises på Færøerne (også i Færøsk tv) er danske eller er bearbejdet til danske seere (fx med danske undertekster), hver uge kommer der tonsvis af danske ugeblade til landet, trivallitteratur læses på dansk, computerprogrammer findes i danske versioner o.s.v. Det her er naturligvis befordrende for færingers kompetence i

dansk, men tager unægtelig noget fra den færøske. Det engelske trænger sig på først og fremmest i diverse tv-kanaler, i ungdomskulturen (inden for musik, computerspil, film o.s.v.), via internet, men også i den mere akademiske del af kulturen, fx i forbindelse med internationale konferencer og i videnskabelige tidsskrifter. På Færøerne har vi i over 50 år haft et videnskabeligt tidsskrift, Fróðskaparrit, som helt fra begyndelsen så en ære i at publicere alle artikler på færøsk og på den måde var med til at udvikle færøsk som videnskabssprog. Men inden for de seneste år er en markant ændring sket, idet alt flere artikler nu publiceres på engelsk og tilsvarende færre på færøsk. Færøske videnskabsmænd og — kvinder vil også gerne ud i verden!

Afslutningsvis og med henblik på fremtidsudsigterne for færøsk vil jeg gerne sige, at i udgangspunktet ser det færøske sprogs fremtid dog fortrøstningsfuld ud: færinger lader til at være glade for sit sprog og indstillet på at bruge det i alle livets aspekter, men samtidig bør vi ikke være blinde for at det kræver hårdt arbejde at opretholde et kultursprog nu om dage. Al udvikling sker i rivende fart og det kræver mange ressourcer, menneskeligt og økonomisk, at følge trop. Derfor er det vigtigt at politikere og andre bevilligende myndigheder indser disse behov og ikke udelukkende opfatter bevarelsen og udviklingen af sproget som noget naturgivet, fordi det er det ikke i et moderne massekommunikationsfund.

© [Zakaris Svabo Hansen](#)

Referencer

Føroyska málnevndin. Tórshavn: www.fmn.fo

Hansen, Zakaris Svabo (1996): »Faroese now and in the future«. In: *Tidsskrift FOVU Dialog i nordisk folkbildning och vuxenundervisning 1*.

Hansen, Zakaris Svabo (2001): »Faroese — a diachronic and synchronic overview«. In: *Minor Languages of Europe. A Series of Lectures at the University of Bremen, April-July 2000*. Edited by Thomas Stolz. Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer: pp. 123-141.

Hansen, Zakaris Svabo, Jacobsen, Jógvan í Lon and Weyhe, Eivind (2003): »Faroese«. In: *Germanic Standardizations. Past to Present*. Edited by Ana Deumert and Wim Vandebussche. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia: pp. 157-191.

Jacobsen, Jógvan í Lon (2001a): »Standardfærøsk eller standard i færøsk«. In: *Sprog i Norden 2001*: s. 47-65.

Jacobsen, Jógvan í Lon, Hansen, Zakaris Svabo, Johansen, Anfinnur, Staksberg, Marius and Petersen, Hjalmar P. (2001b): »Udredning om domænetab og sprogpolitiske initiativer i færøsk«. <http://www3.siu.no/vev.nsf/info/Internasjonalisering-NordmalForum2001-E4BB6>

Jakobsen, Jakob (1957): *Greinir og ritgerðir*. Tórshavn.

Larsen, Kaj (1993): »Hin fyrsti málreinsarin«. In: *Málting* 9, 1993: 12-19.

***Inte ens en gång* - en tautologisk talspråkskonstruktion**

Av Christian Waldmann & Gunilla Byrman

1 Introduktion

I sydsvenskt talspråk används ofta den tautologiska konstruktionstypen *ens en gång* i stället för *ens* för att uttrycka emfas i förbindelse med negation. Det negativa polaritetsordet *ens* har tidigare undersökts i förbindelse med negationen *inte* (Waldmann 2002). Det visar sig i den studien att realisationen kan beskrivas utifrån Chomsky (1999).

I de sydsvenska dialekterna verkar däremot konstruktionen *ens en gång* vara en regional motsvarighet till *ens* och tillika den vanligast förekommande konstruktionstypen i äldre skånska dialekter (Isaksson 2002). Excerpter ur dialektsamlingarna i Dialekt- och Ortnamnsarkivet i Lund (DAL) och SOFI Dialektavdelningen i Uppsala (DA) visar 6 belägg på *inte ens en gång* i Skåne, 2 i västra Blekinge och 1 i södra Halland. Men konstruktionen kan givetvis finnas i andra dialektområden utan att vara belagd i dialektarkiv (jfr Eaker 2002). I denna studie behandlas konstruktionen *ens en gång* när den förekommer tillsammans med satsnegationen.

1.1 Syfte

Syftet med studien är att utifrån den minimalistiska teorin (Chomsky 1999, Platzack 1998) visa att *ens en gång* har syntaktiska egenskaper som möjliggör två olika semantiska tolkningar. Dessutom avser vi att beskriva realisationen av konstruktionstypen *inte ens en gång*.

1.2 Teori, metod, material och avgränsningar

Undersökningen av ordföljden mellan komponenterna *inte*, *ens* och *en gång* baseras på komponenternas kombinationsmöjligheter vid sammansatt tempus. I sydsvenskt talspråk finns det en mängd olika ordföljdmöjligheter, där en del är tolkbara i LF (logisk form), som är ett gränssnitt mot minne och begreppsbildning.

Realisationen av *inte ens en gång* har analyserats med utgångspunkt i en minimalistisk teori. Vi har i likhet med Chomsky (1999) laborerat med specificerade och ospecificerade drag. De negativa polaritetsorden antas ha ospecificerade drag [-NEG] medan negationsfrasen (NegP) har ett specificerat drag [+NEG]. Det ospecificerade draget måste få ett värde för att kunna tolkas i LF. Liksom Platzack (1998:52) framhåller vi c-kommendering som en viktig relation och avgörande för realisationen av negativa polaritetsord.

Vi kommer endast att behandla de satser som kan tolkas i LF, och vi har valt att inte fördjupa oss i de faktorer som gör att *ens* kan placeras i nominalfrasen (NP), medan *en gång* endast kan placeras externt. Inte heller går vi in på varför de tillsammans kan placeras i NP i ordföljden *ens en gång* men inte i *en gång ens*.

2 En minimalistisk beskrivning

De satser som vi har genererat visar stor frihet i placering av *inte ens en gång*. Friheten i placering är manifesterad genom olika kombinationer med korrekt tolkning och kan

grupperas i tre kategorier utifrån olika syntaktiska strukturer. För grupperingen har vi laborerat med kriterierna NP-intern och NP-extern. Exempel (1) visar att det finns anledning att anta en NP-extern (1a) och en NP-intern (1b) placering av *ens*, medan *en gång* endast kan placeras externt (1c). Undantaget är (1d) där *en gång* ingår i nominalfrasen.

- (1a) Hon har *inte ens* tvättat [NP bilen] *en gång*.
- (1b) Hon har *inte* tvättat [NP *ens* bilen] *en gång*.
- (1c) *Hon har *inte ens* tvättat [NP *en gång* bilen].
- (1d) Hon har *inte* tvättat [NP *ens en gång* bilen].

Exemplen (1b) och (1d) å ena sidan och (1a) å andra sidan skiljer sig åt genom att *ens* och *ens en gång* i (1b) och (1d) ansluter sig till och betonar *bilen* på ett helt annat sätt än (1a) gör, där *ens ... en gång* snarast betonar hela verbfrasen. Sålunda verkar det finnas en semantisk skillnad mellan de två tolkningarna som på ovan beskrivna sätt avspeglas i syntaxen.

I (2) och (3) kan vi se att *ens en gång* placeras NP-externt.

- (2a) Hon har *inte* tvättat bilen *ens en gång*.
- (2b) Hon har *inte ens en gång* tvättat bilen.
- (2c) Hon har *inte en gång ens* tvättat bilen.
- (2d) Hon har *ens en gång inte* tvättat bilen.
- (2e) Hon har *en gång ens inte* tvättat bilen.

- (3a) Hon har *inte ens* tvättat bilen *en gång*.
- (3b) Hon har *inte en gång* tvättat bilen *ens*.
- (3c) Hon har *ens inte* tvättat bilen *en gång*.
- (3d) Hon har *ens inte en gång* tvättat bilen.
- (3e) Hon har *en gång inte* tvättat bilen *ens*.
- (3f) Hon har *en gång inte ens* tvättat bilen.

Exemplen i (2) och (3) visar att *ens en gång* antingen kan stå ihop (2) eller klyvas i *ens* och *en gång* (3), vilket har lett oss till att anta att *ens* utgör en projektion och *en gång* en projektion.

I exempel (1c) ovan framgår det att *en gång* inte kan placeras NP-internt medan exempel (4) nedan visar att det finns en NP-intern placering av *ens*.

- (4a) Hon har *inte* tvättat [NP *ens* bilen] *en gång*.
- (4b) Hon har *inte en gång* tvättat [NP *ens* bilen].
- (4c) Hon har *en gång inte* tvättat [NP *ens* bilen].

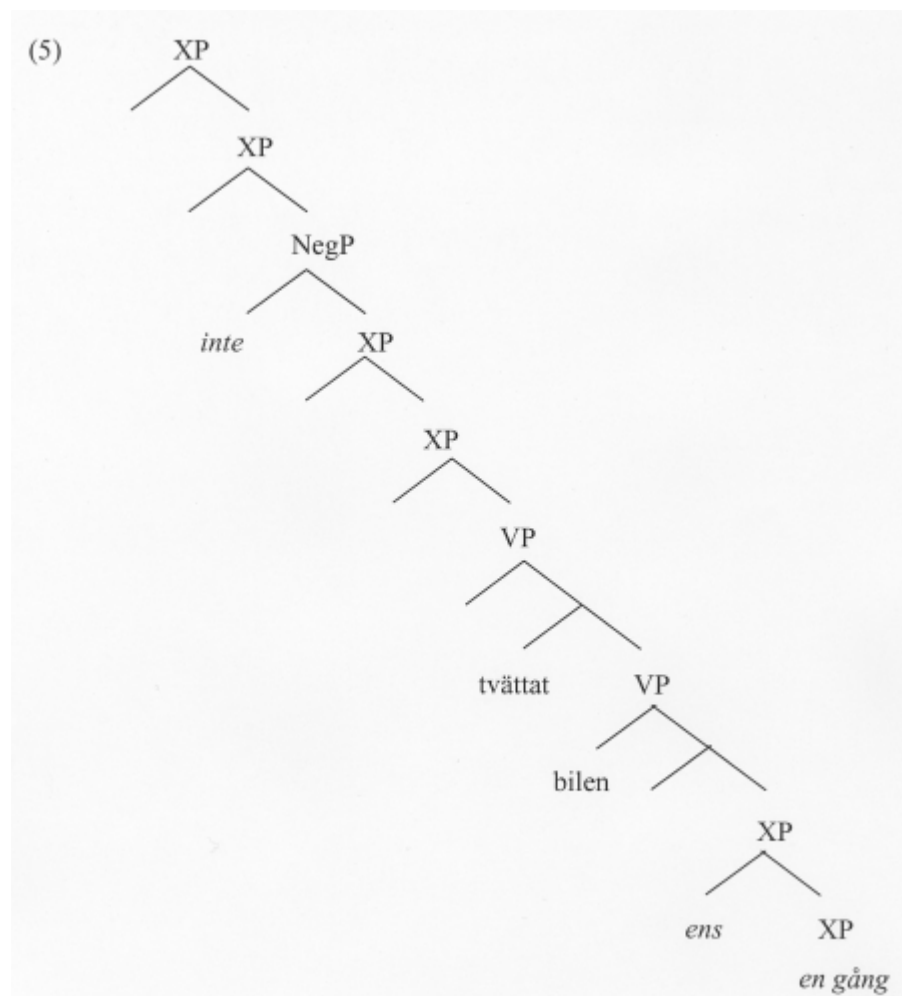
Om *ens* placeras före *en gång* kan hela konstruktionen *ens en gång* fungera NP-internt som ovan i exempel (1d) Hon har *inte* tvättat [NP *ens en gång* bilen].

Resonemanget kan sammanfattas så att talspråkskonstruktionen *ens en gång* formerar sig syntaktiskt i tre grupper: en med generellt fokus på verbfrasen (VP), en med fokus på NP och dessutom en där fokus finns både på VP och NP.

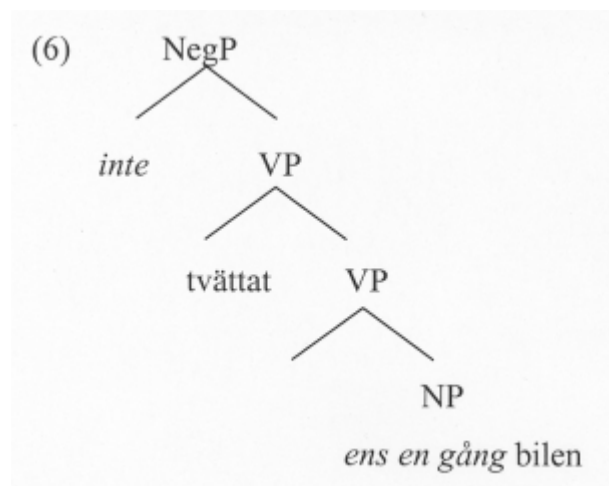
Dessa tre grupper kan utifrån en minimalistisk teori beskrivas med tre projektioner. För att satserna ska kunna tolkas har vi valt att generera de negativa polaritetsorden *ens* och *en gång* i slutfältet. Genom detta antagande kan de ospecificerade dragen [-NEG] i *ens* och *en gång* specificeras av draget [+NEG] i *inte* genom c-kommandering och ge satsen en korrekt tolkning (jfr Platzack 1998:212). Eventuella flyttningar beror på faktorer som vi inte behandlar i denna studie. De tre grupperna kan beskrivas med strukturerna 5, 6 och 7 nedan.

Struktur (5) visar den NP-externa placeringen av konstruktionstypen. I struktur (5)

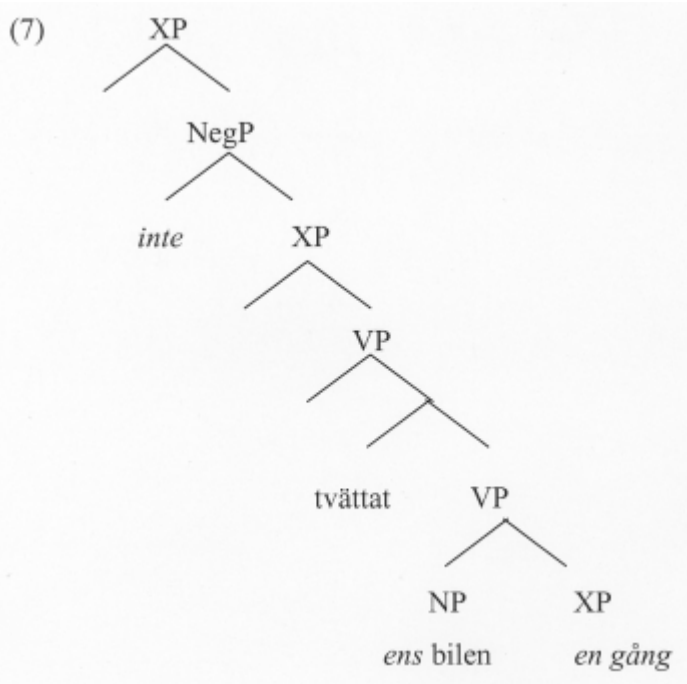
åskådliggörs även alla positioner för *ens* och *en gång* i X-fraserna (XP).

I struktur (6) visas den NP-interna placeringen av *ens en gång*.

I struktur (7) kan vi se att *ens* ingår i nominalfrasen. I den sistnämnda strukturen åskådliggörs också de positioner i vilka *en gång* kan förekomma.

Av vår beskrivning ovan framgår att negativa polaritetsord har vissa syntaktiska begränsningar. En sådan är att de NP-externa placeringarna av *ens* och *en gång* inte kan topikaliseras utan negationen som i exempel (8a). I exempel (8b) däremot blir tolkningen korrekt då både negationen och polaritetsordet topikaliseras samtidigt. Den NP-interna placeringen har inte dessa begränsningar utan kan topikaliseras och får en korrekt tolkning både med och utan negation som i exempel (8c) och (8d).

(8a) **Ens* har hon *inte* tvättat bilen *en gång*.

(8b) *Inte ens* har hon tvättat bilen *en gång*.

(8c) *Ens bilen* har hon *inte* tvättat *en gång*.

(8d) *Inte ens bilen* har hon tvättat *en gång*.

3 Slutsats

Med minimalistteorin som bas har vi belyst realisationen av den tautologiska, företrädesvis sydsvenska talspråkskonstruktionen *inte ens en gång*. Studien indikerar att det finns tre olika syntaktiska strukturer (se träden ovan) som ger olika semantiska tolkningar på så sätt att struktur (5) har fokus på verbfrasen, struktur (6) på nominalfrasen och struktur (7) har delat fokus. Vidare kan vi konstatera att NP-interna polaritetsord kan topikaliseras utan sin negation. Detsamma gäller inte för NP-externa polaritetsord.

© [Gunilla Byrman](#) & [Christian Waldmann](#)

Litteraturlista

Chomsky, Noam. 1999. *Derivation by Phase*. Cambridge: MIT Occasional Papers in Linguistics 18.

DAL, Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lunds dialektsamlingar över ord i Skånes härader.

Eaker, Birgit. 2002. E-postkommunikation mellan förste arkivarie Birgit Eaker på DA och Christian Waldmann under våren 2002.

Isaksson, Stig. 2002. E-postkommunikation mellan förste arkivarie på DAL och Christian Waldmann under våren 2002.

Platzack, Christer. 1998. *Svenskans inre grammatik — det minimalistiska programmet*.

Studentlitteratur: Lund.

SOFI, Dialektavdelningen i Uppsala. Dialektsamlingar över ord i Smålands, Blekinges och Hallands härad.

Waldmann, Christian. 2002. "Negativ polaritet i svenskan. En minimalistisk analys". I: Byrman, Gunilla & Platzack, Christer (red.): Två uppsatser i nordiska språk. *Scripta minora*, 44. Institutionen för humaniora: Växjö universitet. ([pdf-fil](#))

Förändringar av Sveriges underrätter efter år 1900

Av Erik Wångmar

[Länk till presentation av Erik Wångmar](#)

-
- [Organisationen vid 1900-talets början](#)
 - [Förändringar 1901-1970](#)
 - [Omdaningen 1971](#)
 - [Förändringar 1971-1999](#)
 - [Förändringar sedan 1999](#)
 - [Sammanfattande analys](#)
-

För närvarande pågår en omfattande förändring av landets tingsrättsorganisation. Kanske lite förvånande har denna omdaning inte väckt särskilt stor uppmärksamhet på nationell nivå. Det har visserligen skett en del protester på de orter som har berörts av nedläggningarna, men inte heller dessa har varit så väldigt utbredda eller högljudda. Mot bakgrund av denna förändringsprocess anser jag att det finns ett behov att göra en historisk tillbakablick över hur lokaliseringen av de svenska domstolarna i första instans (underrätterna) har förändrats under de senaste 100 åren. Syftet med artikeln är framförallt att ge ett historiskt perspektiv på en aktuell samhällsfråga och även relatera denna till andra liknande centraliseringsprocesser inom den offentliga verksamheten, inte minst inom andra delar av rättsväsendet såsom polisen.

Organisationen vid 1900-talets början

Vid 1900-talets början var Sverige ett land i stark förändring. Industrisektorn växte i snabb takt, medan jordbrukets betydelse minskade. Ännu år 1900 var 55 procent av befolkningen knuten till jordbruket, medan industrins och hantverkets andel uppgick till 28 procent. Detta betydde att landsbygdsbefolkningen fortfarande var i klar majoritet. År 1901 fanns det 92 städer. I dessa var 22 procent av befolkningen bosatt, medan nio procent bodde i andra tätorter. Den rena landsbygdsbefolkningen uppgick alltså till 69 procent.^[1]

Det var sålunda mot bakgrund av dessa samhällsförhållanden som landets underrätter var organiserade vid sekelskiftet. Under 1800-talet hade nästan alla nya städer fått en egen domstol i form av en rådhusrätt. Bland domsagorna på landsbygden hade det skett en hel del förändringar under samma sekel. Dessa hade medfört en viss ökning av antalet domsagor, särskilt i länen i Norrland. År 1901 fanns det 90 rådhusrätter och 118 domsagor (häradsrätter), alltså sammanlagt 208 underrätter. Som namnet angav bestod häradsrätternas geografiska område av ett eller flera olika härad (i Norrland tingslag). Chefen för rådhusrätten titulerades borgmästare, medan chefsdomaren i domsagan kallades häradshövding. Åtskillnaden mellan stad och land i fråga om domstolarna återfinns i rättskällor från 1200-talet. Indelningen innebar att alla städer utom två, Borgholm och Haparanda, hade en egen domstol. Det skall särskilt noteras att en hel del städer utöver de två ovannämnda då hade få invånare. Genom att det stora flertalet av domsagorna var uppdelade på flera tingslag med tillhörande tingsställen var den dömande funktionen på Sveriges landsbygd relativt decentraliserad, särskilt i landets mellersta och södra delar. Tingslagen sågs i formellt avseende som en domsaga, men som två eller flera häradsrätter med en gemensam häradshövding. I de nordligaste länen var det glest mellan domsagorna. I det till ytan synnerligen stora Norrbottens län fanns det exempelvis år 1901 bara fyra domsagor. Östergötlands län, som till ytan var avsevärt mindre, hade däremot hela åtta

domsagor. I fem andra län, Malmöhus, Älvsborg, Skaraborg, Värmland och Västernorrland, fanns sju domsagor. Den länsvisa fördelningen baserades alltså i större utsträckning på folkmängd än på geografiska förhållanden.[\[2\]](#)

Förändringar 1901-1970

Under perioden fram till 1970 gällde flertalet förändringar rådhusrätterna. Mellan 1901 och 1951 ökade antalet städer från 92 till 133. Därefter tillkom inga nya städer. De nyttillkomna städerna lades efter 1901 utan undantag under en domsaga på landet. Detta gjorde att antalet rådhusrätter inte ökade. Fram till i början på 1930-talet var det enbart några få rådhusrätter i småstäder som avvecklades. Under andra halvan av 1930-talet och under 1940-talet tog denna process på allvar fart. Detta var framförallt ett resultat av att riksdagen 1932 hade antagit en lag som gjorde det möjligt för regeringen att lägga städer under domsagor trots att staden motsatte sig detta. För städerna innebar visserligen rådhusrätten en extra kostnad, men samtidigt sågs den som en statusfråga, varför städerna inte alltid godvilligt ville läggas under en domsaga. Mellan 1935 och 1951 minskade antalet städer med egen domstol från 86 till 48. Det viktigaste enskilda tillfället var 1948 då den nya rättegångsbalken trädde i kraft. Mellan 1947 och 1948 minskade antalet rådhusrätter från 64 till 51. Till största delen gällde detta städer med liten folkmängd. Rådhusrätterna behölls sålunda i residensstäderna och i ett antal andra medelstora och större städer.

Minskningen av antalet städer med rådhusrätt fortsatte i mer långsam takt under 1950- och 1960-talen. 1961 fanns det 41 rådhusrätter och 1970 var de 27. Vid den senare tidpunkten var det företrädesvis residensstäderna som hade kvar rådhusrätten. Riktmärket var att det skulle finnas underlag för tre ordinarie domare (borgmästare och rådmän) för att städer skulle utgöra en egen domkrets. Att flertalet städer lades under en domsaga innebar oftast inte några större geografiska olägenheter, detta då flertalet domsagor med tillhörande tingsställen var belägna i städer eller i städernas närhet. Att staden lades under en domsaga innebar att staten fick ansvaret för finansieringen av domstolens verksamhet.[\[3\]](#) Minskningen av antalet rådhusrätter under 1960-talet var delvis ett resultat av den statliga utredning om städernas domstolar som hade lämnat ett principbetänkande 1961. Enligt detta var det lämpligt att minska antalet rådhusrätter från 41 till 18. Rådhusrätterna skulle alltså bara behållas i de största städerna.[\[4\]](#)

1965 förstatligades de kvarvarande rådhusrätterna. Detta skedde samtidigt som hela polisväsendet förstatligades och omorganiserades. Tidigare hade det bara funnits en begränsad statspolis för speciella uppgifter såsom säkerhetstjänst, trafikövervakning och förstärkning. Detta förstatligande var jämte införandet av den enhetliga underrättsorganisationen 1971 de största förändringarna av det samlade svenska rättsväsendet i modern tid. Att polisen förstatligades innebar en mycket större enhetlighet av polisens organisation och materiella standard. Kommunernas befattning med rättsväsendet blev därefter mycket begränsad och inskränktes närmast till att välja nämndemän. En annan viktig förändring var införandet av den nya rättegångsbalken 1948. Denna innebar bl.a. att den nuvarande organisationen med sex hovrätter infördes och att systemet med nämndemän även började användas i rådhusrätterna. Sammantaget medförde denna reformering att skillnaden mellan rättsskipningen i städerna och på landsbygden blev mindre.[\[5\]](#) Detta var ett steg på väg mot en fullständig harmonisering mellan rättsväsendet i stad och land som trädde i kraft år 1971, vilken berörs närmare nedan.

Förändringen av antalet domsagor var under perioden 1901-1970 tämligen liten. Fram till början av 1960-talet tillkom nio nya domsagor i företrädesvis landets nordliga delar och i Stockholms län. I båda fallen berodde detta främst på en stor ökning av folkmängden. I norr spelade dock också de geografiska förhållandena in. Toppen nåddes 1921 med 125 domsagor. Under samma period försvann nio domsagor i södra och mellersta Sverige. Det gällde framförallt domsagor med liten och stagnerande folkmängd. År 1961 fanns det alltså lika många domsagor som 1901. Under 1960-talet skedde det däremot något större

omdanningar. Genom dessa minskade antalet domsagor till 108 år 1970. Det gällde även denna gång främst domsagor i södra och mellersta Sverige med ganska låg folkmängd. I vissa fall handlade det i praktiken om förtida genomföranden av 1971 års reform.

Antalet domsagor som var uppdelade på flera olika tingslag minskade gradvis. Processen var särskilt tydlig i början av seklet och inte minst i samband med att den nya rättegångsbalken trädde i kraft 1948. Efter 1948 var det bara ett klart begränsat antal domsagor, företrädesvis i Norrland, som var uppdelade på flera tingslag. Däremot var det fortfarande förhållandevis vanligt att domsagorna hade flera tingsställen. Det gamla relativt nära sambandet mellan tingslag och tingsställe fanns alltså inte längre.[\[6\]](#)

Omdanningen 1971

Utredningen om domstolarna i städerna, som lämnade sitt betänkande 1961, var ett steg i riktning mot en full harmonisering av underrätterna i städerna och på landet. I denna utredning påtalades det att redan 1926 hade en statlig kommitté föreslagit att domstolarna i städerna och på landsbygden till stor del skulle jämföras. Bara ett fåtal rådhusrätter skulle behållas och domsagorna skulle göras betydligt större. 1960-talets process gick vidare genom att regeringen på våren 1961 tillsatte en domstolskommitté. Kommittén föreslog i ett första betänkande 1963 att rådhusrätterna skulle förstatligas, vilket också skedde 1965. I fråga om domsagornas storlek borde dessa normalt ge underlag för tre domartjänster. Vidare borde antalet orter som hade flera underrätter klart begränsas. Kommittén föreslog sedan 1967 att landet i framtiden skulle vara indelat i totalt 86 underrätter. 1966 fanns det 148 rådhusrätter och domsagor. Reduceringen skulle därmed uppgå till 42 procent. Principen var, liksom 1963, att nästan alla domstolar skulle ha underlag för minst tre domartjänster. I ett mindre antal fall föreslogs domstolar med bara två domare. Den gamla ordningen med domsagor som bara hade en häradshövding som ordinarie domare skulle däremot helt upphöra. Det var också viktigt att de pågående kommunsammanslagningarna beaktades fullt ut när den nya indelningen i domkretsar gjordes upp.[\[7\]](#)

Reformens omfattning skulle variera förhållandevis mycket mellan de olika länen. I Kronobergs län skulle antalet underrätter minskas från fem till två. Även i grannlandet Kalmar skulle förändringen bli stor, då antalet domstolar skulle minska från sju till tre. I Gotlands län skulle det däremot inte ske någon förändring alls. I Norrbottens län föreslogs en minskning från sex till fem domstolar. Det skall betonas att i en hel del fall handlade det om att slå samman domstolar som hade kansli och tingsställe i samma stad. Detta gällde inte minst de städer som fortfarande hade rådhusrätt. Den geografiska tillgängligheten skulle därför knappast alls påverkas. Förändringen kunde därför ses som en rationell åtgärd som innebar en kostnadsreducering utan större negativa effekter. Situationen i Kronobergs län ger en god illustration av detta. Av länets fem domstolar hade tre kansli och tingsställe i Växjö. Dessutom fanns det en domstol med kansli och tingsställe i Alvesta, mindre än två mil från Växjö.[\[8\]](#)

Våren 1969 lämnade regeringen en proposition till riksdagen med förslag till en enhetlig underrättsorganisation. Samtliga domstolar skulle benämnas *tingsrätt* och chefsdomaren skulle tituleras *lagman*. Helst skulle domkretsarna ge underlag för minst tre domare. Det skulle dock finnas möjligheter att ha domsagor med bara två domare. Detta skulle ske när det fanns särskilda lokala orsaker, inte minst på geografisk grund. Vid indelningen i domkretsar skulle kommunerna vara byggstenar. Indelningen skulle alltså inte få skära kommungränser. Den nya indelningen skulle genomföras gradvis och i stort sett vara genomförd år 1975. Det enhetliga systemet med bara en typ av underrätt skulle dock träda i kraft redan den 1 januari 1971.[\[9\]](#)

Riksdagsbehandlingen innebar inga avgörande förändringar i förhållande till propositionen, dock skedde smärre revideringar av riktpunkten för domkretsarnas storlek. Vissa borgerliga riksdagsledamöter och någon enstaka socialdemokrat hade nämligen i motioner föreslagit att utgångspunkten skulle vara att domstolarna hade minst två domare eller att den nuvarande domkretsindelningen i stort sett skulle behållas. Riksdagen intog en lite mer

generös linje till att ha domkretsar med bara två domare än vad regeringen hade gjort. De borgerliga motionerna hade sålunda viss framgång vid riksdagsbehandlingen.[\[10\]](#) Denna kompromiss i riksdagen medverkade till att göra 1971 års reform mindre långtgående än vad den socialdemokratiska regeringen egentligen hade önskat. I praktiken hade detta betydelse för omfattningen av dagens förändringar av tingsrätterna.

Under åren 1969-1970 beslöt regeringen om förändringarna av den nya indelningen i domsagor. Merparten av nyordningen skulle träda i kraft 1971, medan andra beslut skulle träda i kraft vid senare datum. När alla rådhusrätter och häradsrätter blev tingsrätter 1971 fanns det 108 sådana domstolar. 1970 hade det funnits totalt 135 domstolar. I några fall fanns det fortfarande kvar flera domstolar i en och samma stad. Flertalet av dessa tillhörde de domstolar som skulle avvecklas fram till mitten av 1970-talet. Det skall vidare framhållas att en del tingsställen drogs in i samband med detta, vilket negativt påverkade den geografiska tillgängligheten till domstolarna. I Kronobergs län genomfördes den förändring som hade föreslagits redan 1967, vilken alltså innebar att antalet domstolar minskade från fem till två.[\[11\]](#)

Med tanke på att domsagoindelningen till stor del hade varit oförändrad under hela 1900-talet måste indragningarna av domstolar betecknas som mycket måttfull. Minskningen innebar inte så mycket, då det i en hel del fall gällde en samordning av domstolar som låg på samma ort. Att regering och riksdag gick försiktigt fram innebar en viss kontrast till vad som hände i fråga om den kommunala indelningen, där den socialdemokratiska regeringen intog en betydligt hårdare linje för att slutföra kommunblocksreformen senast 1974. Det skall erinras om att vid årsskiftet 1970/1971 skedde två andra betydelsefulla förändringar i syfte att skapa större enhetlighet. Det gällde dels införandet av enkammarriksdagen som var direkt folkvald, dels tillkomsten av den enhetliga kommunbeteckningen. Att städer, köpingar och landskommuner nu samtliga benämndes kommuner hade också en klar koppling till införandet av enhetliga domstolar i första instans. När det inte längre fanns några städer i administrativ mening kunde det inte heller finnas några specialdomstolar för städerna. Dessutom innebar kommunblocksreformens sammanläggningar, vilka skedde i stor omfattning just vid årsskiftet 1970/1971, att städerna med rådhusrätt lades samman med omkringliggande landsbygd.[\[12\]](#) Uppdelningen mellan stad och land i fråga om rättsväsendet hade därmed slutligen suddats ut i formella sammanhang efter nästan 800 år.

Förändringar 1971-1999

De fortsatta förändringarna innebar att det 1974 fanns 101 tingsrätter. Enligt regeringens beslut skulle ytterligare indragningar ske fram till 1977. Flertalet av dessa kom dock aldrig att verkställas.[\[13\]](#) Detta berodde sannolikt på att den socialdemokratiska regeringen tog visst intryck av de lokala opinionerna på de berörda orterna. Efter den borgerliga regeringens tillträde 1976 blev det ännu mer uppenbart att det inte skulle ske några större indragningar av tingsrätter. Istället skedde det en form av decentralisering genom att tingsrätter i Stockholms och Uppsala län, som hade Stockholm och Uppsala som kansliorter, utlokaliseras till orter som var belägna i domkretsen. I samband med detta tillkom även en ny tingsrätt i Stockholms län. Efter 1980 kvarstod bara tre tingsrätter, numera två, som hade kansli och tingsställe utanför den egna domkretsen.

Att en del mindre domstolar blev kvar innebar att det förekom tingsrätter som bara hade en ordinarie domare (lagman). Denna organisation stämde alltså överens med hur det såg ut i en del domsagor fram till 1970. Enligt 1969 års riksdagsbeslut skulle en sådan ordning i princip inte förekomma. Flera domstolar som enligt domstolskommittén redan år 1967 var alltför små för att behållas har funnits kvar in på 2000-talet. En annan effekt av att reformen inte fullföljdes var att indelningen inte blev konsekvent i de olika länen. I Blekinge län, som hade både en liten yta och folkmängd, fanns det fortfarande 1999 fyra tingsrätter. I Västerbottens och Kalmar län, vilka båda hade betydligt större areal och folkmängd, fanns det däremot bara tre tingsrätter. Att ha fyra domstolar i ett län som består av endast fem kommuner kan tyckas vara klart överdimensionerat. Det kan vidare noteras

att utifrån de geografiska förhållandena var de båda länen i Skåne också väl tillgodosedda med tingsrätter. Detta hängde bland annat samman med att indelningen i domsagor följde länsgränserna. Genom bildandet av Skåne län 1997 ändrades förutsättningarna för att slå samman tingsrätter i detta område.

Mellan 1974 och 1999 minskade antalet tingsrätter från 101 till 97. Huvudsakligen handlade det om sammanslagningar av domstolar som hade säte i samma ort.[\[14\]](#) Dessa förändringar hade alltså ingen egentlig betydelse för allmänhetens tillgänglighet till domstolarna. Sammanfattningsvis innebar senare delen av 1970-talet samt 1980- och 1990-talen en stabilitet i den yttre organisationen för landets underrätter.

Förändringar sedan 1999

Det första steget till en större omstrukturering av tingsrätterna togs av regeringen redan år 1989, då det tillsattes en parlamentarisk domstolsutredning som skulle arbeta i samarbete med statskontoret. Statskontoret föreslog att antalet tingsrätter skulle reduceras till omkring 30. De övriga nuvarande tingsrätterna skulle bli lokala enheter underordnade de nya tingsrätterna. Detta förslag avfördes genom att regeringen återkallade utredningsuppdraget. Istället skedde det en översyn internt inom justitiedepartementet. I denna framkom tre olika alternativ. Det första innebar att varje tingsrätt skulle ha minst tre domare, vilket skulle medföra nedläggningar av 24 tingsrätter och därmed skulle 73 vara kvar. Enligt det andra alternativet skulle alla tingsrätter ha minst fyra domare. Om detta genomfördes skulle 43 tingsrätter försvinna och 54 kvarstå. Det tredje alternativet föreskrev en indelning där sju domare var ett minimikrav. Detta skulle leda till nedläggning av 53 tingsrätter. Det skulle alltså bara bli 44 tingsrätter kvar. Enligt utredarna fanns det goda skäl att välja alternativ ett. Vidare skulle de mindre tingsrätterna få administrativt stöd av hovrätterna. De tingsrätter som inte uppfyllde minikraven skulle ersättas av tingsställen. Även Statskontorets modell om samordning inom länen redovisades. Det som särskilt skall noteras var att många av de nedläggningar av tingsrätter som har skett sedan 1999 fanns med som tänkbara förslag i modellerna med minst fem respektive sju domare i varje tingsrätt. Vid remissbehandlingen fick förslaget om att ha minst tre domare ett ganska starkt stöd. Motståndet kom främst från de tingsrätter som riskerade att läggas ned, vilka framförde olika sakskaäl till att just den egna domstolen borde få kvarstå. Därefter redovisade den borgerliga regeringen frågan för riksdagen, som fann att det då saknades skäl till att ändra tingsrättsindelningen.[\[15\]](#)

År 1995 initierade den socialdemokratiska regeringen en ny utredning av landets domstolar. Ett syfte med utredningen var att åstadkomma besparingar. Innan något förslag lades fram upprepades historien från 1991, då regeringen 1998 återkallade uppdraget i denna del. Detta hängde inte minst samman med att kommittén hade meddelat att det inte gick att komma överens om en långtgående reformering av tingsrättsorganisation, som innebar nedläggning av ett stort antal domstolar. Arbetsmaterialet redovisades dock. Av detta framgick det att många av de senaste årens nedläggningar av tingsrätter fanns med som alternativ i utredningens diskussioner. Det redovisades två organisationsalternativ. Enligt det första skulle antalet tingsrätter reduceras till 43, medan det andra alternativet byggde på att det skulle finnas 64 tingsrätter i framtiden. Vidare behandlades det nätverksalternativ där mindre tingsrätter skulle vara underordnade större tingsrätter samt ett närmare samarbete mellan allmänna domstolar (tingsrätter) och förvaltningsdomstolar (länsrätter). Regeringen ansåg trots allt att reformeringen skulle fortsätta, men med andra utredningsmetoder.[\[16\]](#)

Det fortsatta reformarbetet bedrevs istället av Justitiedepartementet och Domstolsverket. I april 2000 överlämnade regeringen en handlingsplan till riksdagen om hur förändringarna skulle gå till. Då hade redan en tingsrätt lagts ner som ett led i omstruktureringen. Det fanns ett flertal motiv till att domkretsindelningen skulle revideras. Det gällde bland annat behovet av en ordentlig beredningsorganisation i varje domstol, behovet av kompetensutveckling, domstolarnas tekniska utveckling samt förutsättningarna för

samverkan mellan domstolarna och övriga delar av rättsväsendet. Det framhölls att medborgarnas krav på geografisk tillgänglighet till domstolarna skulle beaktas. Förändringen av underrätterna kunde ske på tre olika sätt, nämligen att tingsrätter slogs samman, att domstolar samarbetar i gemensamma domkretsar samt att befintliga domstolar ersätts av tingsställen. Utredningsarbetet skulle utföras av Domstolsverket och i regel ske region för region. I skrivelsen lämnades även konkreta förslag på nedläggningar av tingsrätter. Utöver den nedläggning som hade skett 1999 och en nedläggning som skulle ske sommaren 2000 föreslogs ytterligare nio tingsrätter försvinna. Fyra av dessa skulle dock bli kvar som filialkanslier inom ramen för gemensamma domkretsar.[\[17\]](#)

Riksdagsmajoriteten bestående av socialdemokraterna, vänsterpartiet och miljöpartiet ställde sig bakom regeringens handlingsplan. Detta innebar alltså att regeringen fick klartecken att gå vidare med förändringen, och i enlighet med gällande lagstiftning, rättegångsbalken, på egen hand fatta beslut om sammanläggningar av domkretsar. De fyra borgerliga partierna reserverade sig däremot till förmån för att riksdagen skulle fatta alla beslut om ändringar av indelningen i domkretsar.[\[18\]](#)

I mars 2001 återkom regeringen med en ny skrivelse till riksdagen om den fortsatta reformeringen av landets tingsrätter. I denna noterades att riksdagen vid budgetbehandlingen för 2001 beslutat om att lägga ner ytterligare sju tingsrätter. En av dessa skulle kvarstå som filialkansli. I skrivelsen lämnades förslag på att ta bort sex tingsrätter till, av vilka två skulle få bestå som filialkansli. Det fortsatta reformarbetet skulle särskilt riktas in på tingsrätternas organisation i storstadsområdena. Regeringen ville alltså på nytt ha klartecken av riksdagen att gå vidare i processen.[\[19\]](#)

Vid riksdagsbehandlingen ställde sig socialdemokraterna, vänsterpartiet och miljöpartiet bakom regeringens skrivelse. Kristdemokraterna, centern och folkpartiet upprepade kravet från år 2000 om att riksdagen borde fatta de formella besluten om domkretsindelningen. Dessutom ansågs medborgarperspektivet i fråga om den geografiska tillgängligheten till domstolarna ha fått alltför litet utrymme. De tre partiernas krav på en oberoende utvärdering av förändringarna och att inga ytterligare sammanläggningar skulle göras i avvaktan på utvärderingen, stöddes även av moderaterna.[\[20\]](#)

I maj 2002 tillsatte regeringen en utredning som skulle utvärdera de ändringar av tingsrättsorganisationen som skett under åren 1999-2001. Det handlade om en ensamutredare som i slutskedet hade en parlamentarisk referensgrupp till sin hjälp. Utredningen, som var färdig i januari 2003, kom fram till att sammanläggningarna av tingsrätter hade inneburit ett antal positiva effekter. En del i detta var betydande ekonomiska besparingar utan större negativa effekter för domstolarnas verksamhet. Den befarade försämringen av allmänhetens geografiska tillgänglighet till domstolarna hade inte blivit särskilt stor. Flertalet medborgare kom dessutom sällan eller aldrig i direkt kontakt med tingsrätterna. Däremot innebar det vissa negativa effekter i form av återkommande längre resor för nämndemännen. De positiva effekterna gällde en bättre beredningsorganisation, ökad kompetensutveckling och bättre samordning med andra myndigheter inom rättsväsendet såsom kriminalvården, åklagarna och polisen. Däremot hade det inte skett några större förändringar i fråga om rekrytering och specialisering. I det senare fallet var detta svårt att uppnå utanför de största tingsrätterna. Utredaren ansåg att det var nödvändigt att gå vidare med reformeringen. Ett viktigt skäl till detta var att många små tingsrätter var alltför sårbara personellt för att kunna existera i framtiden. Modellen med flera kansliorter inom en domkrets borde undvikas. Istället borde endast tingsställen inrättas.[\[21\]](#)

I maj 2003 kom regeringen med en ny skrivelse med förslag till fler sammanläggningar av tingsrätter. Utifrån den ovannämnda positiva utvärderingen fanns det skäl att gå vidare. Mellan 1999 och 2003 hade antalet tingsrätter minskat från 96 till 72. I skrivelsen fanns bara fyra regelrätta förslag på nedläggningar av tingsrätter. Därutöver diskuterades ett flertal olika alternativ till förändringar.[\[22\]](#) Budgetpropositionen för 2004, som lämnades i september 2003, innehöll fler förslag på nedläggningar. Det gällde då avveckling av

ytterligare sju tingsrätter. När dessa var genomförda skulle det alltså finnas 61 tingsrätter kvar. Det skall dock betonas att reformarbetet skulle fortsätta, varför ytterligare nedläggningar kommer att ske i framtiden. [23]

När riksdagen behandlade frågan på hösten 2003 fick regeringens förslag stöd från socialdemokraterna, vänsterpartiet och miljöpartiet. Regeringen fick alltså mandat att gå vidare med att slå samman tingsrätter. Samtliga borgerliga partier lämnade reservationer på olika punkter. I en gemensam reservation framfördes krav på en bredare konsekvensanalys för de orter som hade berörts av förändringarna. Medborgarperspektivet borde ha högre prioritet än kostnadsaspekterna. Innan en sådan analys var gjord borde inga fler sammanläggningar ske. Kristdemokraterna och centern ville även att riksdagen skulle besluta om alla förändringar av domkretsindelningen. [24]

Under perioden 1999-2003 har det alltså gjorts långt fler nedläggningar av tingsrätter än vad som skedde åren 1971-1999. Dessutom kommer utvecklingen att fortsätta i samma riktning i framtiden. I procentuella tal var minskningen 1999-2003 visserligen mindre än den som skedde under den förra större omdaningsperioden 1961-1974. I praktiken var dock dessa förändringar mindre långtgående eftersom det till ganska stor del handlade att lägga samman domstolar som hade kansli i samma ort. De geografiska avstånden till domstolarna har alltså påverkats i större utsträckning vid de senaste årens sammanläggningar. Om regering och riksdag fullföljer denna linje, vilket får anses högst troligt, är det tänkbart att landet om några år bara har mellan 30 och 40 tingsrätter kvar. I vissa län finns redan i nuläget endast en tingsrätt. Med stor sannolikhet kommer en sådan ordning att införas i fler län inom en ganska snar framtid.

Sammanfattande analys

Landets underrätter har under de senaste 100 åren genomgått ganska stora förändringar. Dessa skall självklart ses mot bakgrund av mer övergripande samhällsförändringar såsom industrialiseringen, urbaniseringen och utbyggnaden av välfärdssamhället. Vidare har brottsligheten ökat och även blivit långt grövre under framförallt perioden 1950-1990. Ökningen har särskilt gällt egendomsbrott, ekonomiska brott och våldsbrott. I ett europeiskt perspektiv har utvecklingen varit ganska normal. En effekt av den ökade brottsligheten har varit att brott av lindrig karaktär bara behandlas av polis och åklagare. Ärendena förs därmed inte till domstolarna. I annat fall hade domstolarnas arbetsbelastning blivit mycket stor. [25] Den principiellt viktigaste förändringen av underrätterna var 1971 års reform som jämställde alla landets allmänna domstolar i första instans. Den 800 år gamla uppdelningen mellan rådhusrätter i städerna och häradsrätter på landsbygden ersattes då med tingsrätter. Mellan år 1900 och mitten av 1930-talet var förändringarna av underrätterna små. Det mest intressanta med utvecklingen under perioden var att efter 1901 låg alla nytillkomna städer kvar under den domsaga som orten hade tillhört innan stadsbildningen. Genom detta ökade inte antalet rådhusrätter trots en klar ökning av antalet städer. Från mitten av 1930-talet avvecklades alltfler rådhusrätter. Med få undantag gällde det städer med liten folkmängd. Processen var särskilt intensiv under 1940-talet i anslutning till den nya rättegångsbalkens införande 1948. Under 1950- och 1960-talen fortsatte utvecklingen, men i lugnare tempo. Vid införandet av de enhetliga underrätterna 1971 fanns rådhusrätterna främst kvar i residensstäderna och ett antal andra större städer. Antalet domsagor var under perioden 1900-1970 ganska stabilt. Det var först under slutet av 1960-talet som en smärre minskning ägde rum. Det handlade då delvis om förtida genomföranden av 1971 års reform. Vid denna tidpunkt hade det totala antalet underrätter ungefär halverats i förhållande till situationen år 1900.

1971 års reform urgröptes dessutom på två olika sätt. För det första gjorde riksdagen 1969 reformeringen mindre långtgående än vad regeringen hade föreslagit i propositionen. Detta skedde genom att möjliggöra fler domstolar med bara två domare. Socialdemokraterna gick alltså de borgerliga till mötes för att skapa enighet i frågan. För det andra genomförde inte regeringen alla de nedläggningar av tingsrätter som hade beslutats 1969-1970. Dessa

reträtter hängde både samman med aktiviteter i riksdagen från framförallt borgerligt håll och med lokala protester från de berörda orterna. Dessa båda omständigheter har självklart medverkat till att behovet av förändringar av tingsrätterna blev ännu större när frågan på allvar åter kom upp på den politiska dagordningen under 1990-talet. Ett mått på detta var att domstolskommittén år 1967 hade föreslagit att det i mitten av 1970-talet skulle finnas 86 tingsrätter. Ännu i början av år 1999 fanns det emellertid 96 tingsrätter kvar.

Genom att förändringarna i viss mån dels hade gällt att lägga samman rådhusrätter med domsagor på samma ort, dels att sammanslå domsagor som hade säte på samma plats, var förändringarna ur ett geografiskt perspektiv förhållandevis måttfulla. Det gällde alltså inte minst en centraliserings- och koncentrationsprocess till färre enheter. Den geografiska centraliseringen var däremot inte lika omfattande. Ur ett geografiskt perspektiv hade inte allmänhetens tillgänglighet till underrätterna försämrats på något långtgående sätt. Detta är ett viktigt konstaterande som står i viss kontrast till de förändringar av domstolarna som pågår i nuläget.

Fram till mitten av 1970-talet skedde sedan ett antal ytterligare nedläggningar. Detta hängde samman med att 1971 års reform inte skedde på en gång, utan skulle vara fullt genomförd först i mitten av 1970-talet. Under de följande 25 åren var ändringarna av underrätternas yttre organisation mycket små. Från politiskt håll fanns det länge uppenbarligen en rädsla för att göra större reformeringar av domstolarna. Frågan var helt enkelt politiskt känslig. Denna hållning ändrades först under slutet av 1990-talet. I de utredningar som förekom under 1990-talet diskuterades till stor del de förändringar som har kommit till stånd sedan 1999. Kanske behövdes det en viss mental omställningsperiod innan tiden var inne för att gå vidare. Vidare får det anses högst troligt att arbetet har varit klart effektivare när det har utförts av Domstolsverket än i en parlamentarisk utredning, där politiska avvägningar och hänsynstagande till hemmaopinioner lätt kan slå igenom.

Från 1999 och framåt har processen gått mycket snabbt och kommer med största sannolikhet att fortgå så under ett antal år framåt. Flera av de tingsrätter som ganska nyligen har lagts ned eller kommer att läggas ned inom kort ansågs redan på 1960-talet vara alldeles för små för att ens överleva 1971 års reform. Detta ger en klar indikation på att statsmakten länge intog en nästan anmärkningsvärt försiktig hållning i fråga om förändringar av underrätternas yttre organisation.

Synen på förändringarna av underrätterna har i viss mån varit en vänster-höger-fråga i politiken, där vänsterblocket har varit mer benäget än de borgerliga att slå samman tingsrätter i ganska snabb takt. Dessa skiljelinjer är inte särskilt förvånande. De borgerliga partierna, särskilt moderaterna, har av tradition haft en högre profil i rättsfrågor än vad som har varit fallet med Socialdemokraterna och deras två stödpartier. När frågan ses utifrån ett centraliserings- och decentraliseringsperspektiv ligger det också mycket nära till hands att centerpartiet av lång tradition agerar mot vad som partiet uppfattar som alltför långtgående indragningar av tingsrätter i landsorten.

När förändringarna av underrätterna ställs i relation till de omdaningar som har skett inom andra rättsvårdande myndigheter i samhället, främst polisen och åklagarväsendet, ter sig dock inte ens dagens förändringar som anmärkningsvärt stora. Polis- och åklagarväsendet har i två steg genomgått omfattande centraliseringsprocesser i mer modern tid. Den första var 1965 då polisväsendet i sin helhet förstärktes och det gjordes en tydlig åtskillnad mellan polis, åklagare och kronofogdemyndighet även på landsbygden. Antalet polisdistrikt minskade vid denna tidpunkt från 562 till 119. Detta innebar också att antalet polisstationer reducerades från knappt 1000 till drygt 500. Under senare delen av 1990-talet skedde nästa centraliseringsprocess, då antalet polismyndigheter reducerades till en i varje län, i nuläget alltså 21 stycken. Åklagarväsendet har också genom en regionalisering genomgått en ytterligare centralisering under mitten av 1990-talet.^[26] Rimligen borde allmänheten ha betydligt högre krav på polisens geografiska tillgänglighet, inte minst i samband med olika former av brådskande ärenden, än vad som är fallet med underrätterna.

Vid en värdering av för- och nackdelar med dagens sammanslagningar av tingsrätter kan det konstateras att för domstolarnas professionella kompetens bör en mer storskalig struktur vara en fördel. Den personella sårbarheten i de minsta tingsrätterna är ett annat bekymmer som det är svårt att bortse från. Om tingsrätterna lokaliseras till orter där åklagare och häkten finns placerade underlättas också samarbetet mellan myndigheterna inom rättsväsendet. För polisens del finns det uppenbarligen både fördelar och nackdelar med färre tingsrätter. Fördelarna sammanfaller i stora drag med vad som gäller för åklagare och häkten, medan nackdelarna uppkommer när poliser skall inställa sig vid rättegångar och i samband med polishämtning av personer som skall ställas inför rätta eller vittna. För rättsväsendets interna effektivitet som helhet får det anses sannolikt att fördelarna trots allt klart överväger nackdelarna.

Rättsväsendet är dock inte minst till för medborgarna. Utifrån ett medborgarperspektiv är reformen något mer diskutabel. Även om det i dagens urbaniserade samhälle finns goda allmänna kommunikationer i kombination med en väl utbyggd privatbilism är ändå de längre geografiska avstånden negativa för allmänhetens tillgänglighet till domstolarna. Den geografiska tillgängligheten kan dock förbättras genom att avvecklade tingsrätter behålls som tingsställen. Mot detta kan anföras att det stora flertalet medborgare sällan eller aldrig kommer i direkt kontakt med tingsrättsförhandlingar. Det bör finnas andra former av offentlig service såsom olika former av kommunal verksamhet och sjukvården där behovet av geografisk tillgänglighet är större än i fråga om domstolarna. Det är fullt tänkbart att allmänhetens relativt begränsade protester mot dagens nedläggningar av tingsrätter skall ses som ett uttryck för att neddragningar av annan offentlig service, exempelvis inom akutsjukvården, ses som mer allvarliga och känslomässigt engagerande. Det skall särskilt noteras att under senare år har ett flertal landsting (regioner) gjort avsevärda centraliseringar av akutsjukvården. Detta har i många fall medfört utbredda protester hos lokalbefolkningen på de berörda orterna.

Som kommunhistorisk forskare gör jag kopplingar till de sammanläggningar av kommuner som skedde i stor skala i två etapper under perioden 1952-1974, då antalet kommuner minskade från 2498 till 278. I jämförelse med dessa sammanläggningar har domstolarna kommit relativt lindrigt undan, även om framtida sammanläggningar, vilka leder till en organisation med mellan 30-40 tingsrätter, beaktas. I fråga om demokratiska aspekter och tillgång på service får tämligen långtgående kommunsammanläggningar, enligt min bestämda uppfattning, långt större konsekvenser för medborgarna än dagens nedläggningar av tingsrätter. En annan betydelsefull skillnad är att domstolarna är statens eget ansvarsområde, medan kommunerna är lokala folkvalda organ som skall utöva ett visst mått av självstyre.

Samtidigt finns det en tämligen begränsad grupp medborgare som aktivt deltar i domstolarnas verksamhet som lekmän, nämligen nämndemännen. Redan tidigare har det framhållits att nämndemännen inte är representativa för befolkningen i stort. En del i detta är nämndemännens höga medelålder. [27] Genom de betydligt längre geografiska avstånden till tingsrätterna i framtiden kan det, enligt mitt förmenande, snarast bli svårare att åstadkomma någon förbättring av nämndemännens representativitet. Risken för att nämndemännen till alltför stor del består av människor som inte längre är förvärvsarbetande kan inte alls uteslutas när tingsrätten är belägen på många mils avstånd från hemkommunen. Det skall emellertid betonas att även med den mer decentraliserade tingsrättsorganisation som gällde fram till 1999 visade det sig vara ganska svårt att komma till rätta med snedrekryteringen av nämndemän. Det kan därför knappast anses vara rimligt att avstå från sammanläggningar av tingsrätter enbart av hänsyn till rekryteringen av nämndemän.

© [Erik Wångmar](#)

[1] Sven Ulric Palme, "Kommunerna i den fulla demokratins samhälle", i *Hundra år under kommunalförfattningarna*. Stockholm 1962, s 277f, Bengt Svensson, "Kommunerna i den

tidiga industrialismens samhälle", i *Hundra år under kommunalförfattningarna*. Stockholm 1962, s 89ff, Göran Inger, *Svensk rättshistoria*, Lund 1980, s 166ff, Lars Nilsson, *Den urbana transitionen. Tätorterna i svensk samhällsomvandling 1800-1980*, Stockholm, 1989, s 9 och 128ff samt Lars Nilsson, *Historisk tätortsstatistik. Del 1: Folkmängden i administrativa tätorter 1800-1970*, Stockholm, 1992 s 15, 23, 44 och 61.

[2] Jan Erik Almquist, *Lagsagor och domsagor i Sverige. Med särskild hänsyn till den judiciella indelningen, del 1* Stockholm 1955, Anders Bruzelius, *Rättskunskap. I Rättsreglerna*, Lund 1965, s 177ff, Jan Erik Almquist, *Svensk rättshistoria. I*

Processrättens historia, Stockholm 1975, s 13f, Sveriges Statskalender 1901 s 88ff och 228-248, SOU 1961:6, *Underrätterna. Betänkande avgivet av stadsdomstolsutredningen* s 15ff och SOU 1967:4, *Domstolsväsendet: betänkande 2, Ny domkretsindelning för underrätterna. Betänkande avgivet av Domstolskommittén*.

[3] Sveriges Statskalender 1901-1970, SOU 1961:6 och SOU 1967:4.

[4] SOU 1961:6, SOU 1963:56, *Domstolsväsendet: I Rådhusrätternas förstatligande. Betänkande avgivet av domstolskommittén*, s 104, Almquist 1975, s 16, och Sveriges Statskalender 1901-1970.

[5] Bengt Järbe, *Polisen i Stockholm förr och nu*, Stockholm 1975, s 119ff och 153ff, Jan Eric Almquist 1975, s 18f, Göran Inger 1979 s 296ff, Carl Persson, *Utan omsvep. Ett liv i maktens centrum*, Stockholm 1990, s 76ff, och Erik Anners, *Brottet, straffet och polisen i den europeiska rättsutvecklingen*, Stockholm 1997, s 188.

[6] Sveriges Statskalender 1901-1970, SOU 1963:56, s 102, och Jan Erik Almquist 1955.

[7] SOU 1961:6, SOU 1963:56, SOU 1967:4, Kjell Å Modéer, *Historiska Rättskällor. En introduktion i rättshistoria*, Stockholm 1993, s 178, och Jonas Nordquist, *Domstolar i det svenska politiska systemet. Om demokrati, juridik och politik under 1900-talet* (diss), Stockholm 2001, s 85ff.

[8] SOU 1967:4.

[9] Proposition 1969:44.

[10] Utlåtande första lagutskottet 1969 nr 38, protokoll första kammaren 1969 nr 29 s 32-58 och protokoll andra kammaren 1969 nr 29 s 42-69.

[11] Sveriges Statskalender 1971 s 301-316.

[12] Erik Wångmar, *Från sockenkommun till storkommun. En analys av storkommunreformens genomförande 1939-1952 i en nationell och lokal kontext*, Växjö 2003, s 221ff.

[13] Sveriges Statskalender 1971-1977 och SFS 1973:740.

[14] Sveriges Statskalender 1971-1999, SFS 1974:735, 1975:1284, 1976:904, 1979:961, 1982:995 och 1982:996 samt SOU 2003:5, *Förändringar i tingsrättsorganisationen — en utvärdering av sammanläggningar av tingsrätter 1999-2001*.

[15] Ds 1992:38, *Domstolsväsendet. Organisation och administration i framtiden*, SOU 1998:135, *Domstolsorganisationen — sammanställning från 1995 års domstolskommitté*, s 28 och SOU 2003:5 s 16f.

[16] Kommittédirektiv Justitiedepartementet 1998:22, SOU 1998:135 s 108ff, och SOU 2003:5 s 17.

[17] Regeringens skrivelse 1999/2000:106.

[18] Betänkande justitiekommittén 1999/2000:22 och Peter Fitger och Mikael Mellqvist, *Domstolsprocessen. En kommentar till rättegångsbalken*, Stockholm 2002, s 15.

[19] Regeringens skrivelse 2000/2001:112.

[20] Betänkande justitiekommittén 2000/2001:29 och protokoll riksdagen 2000/2001:125 s 4.

[21] SOU 2003:5.

[22] Regeringens skrivelse 2002/2003:126.

[23] Proposition 2003/2004:1 Bilaga 25 s 109ff.

[24] Betänkande justitiekommittén 2003/2004:4 och protokoll riksdagen 2003/2004:26.

[25] Hanns von Hofer, "Sverige — ett land i civilisatoriskt förfall? Svensk brottslighet jämförd med andra länders", i *Brott och straff: en antologi*, Stockholm 2000, s 27-36, Eva Österberg, "Brott, straff och brottsoffer i ett historiskt perspektiv", i *Brott och straff: en antologi*, Stockholm 2000, s 78-91, Lars Westfelt, "Utvecklingen av registrerade brott under efterkrigstiden. Sverige i europeisk belysning", i *Brottsligheten i Europa*, (red) Hanns von Hofer, Stockholm 1998, s 20-37, Thomas Ekbohm, Gunnar Engström och

Birgitta Göransson, *Människan, brottet och följderna. Kriminalitet och kriminalvård i Sverige*, Stockholm 2002, s 13-24 och 237ff.

[26] Curt Falkenstam, *Polisernas krig*, Stockholm 1983, s 28ff, Persson 1990 s 76-87, Thomas Ekbohm, Gunnar Engström och Birgitta Göransson, 2002, s 113f, SOU 1998:135 s 57 och *Sveriges Statskalender 1994-2000*. I fråga om antalet polisdistrikt direkt före förstatligandet anges både siffrorna 562 och 554.

[27] SOU 2002:61, *Framtidens nämndemän. Betänkande av Nämndemannakommittén*, s 61ff.

Scripta Minora och Acta Wexionensia: senaste publikationsnytt

För tidigare nummer av Scripta Minora se <http://www.vxu.se/hum/publ/scriptaminora/>

För frågor om Växjö University Press, abonnemang på Acta Wexionensia, eller köp av enskilda volymer, kontakta:

Kerstin Brodén, redaktör på Växjö University Press

E-post: Kerstin.Broden@adm.vxu.se

Telefon: 0470-708267.

Scripta Minora. Nr 45 2003.

Elisabeth Wåghäll Nivre (red.): Tre uppsatser i tyskspråkig litteraturvetenskap ([pdf-fil](#))

1. "Umgekehrte Rollen. Macht und Geschlecht in Franz Kafkas Erzählung *Die Verwandlung*" av Nina Johansson
2. "Die Verwandlung einer Identität. Identität und Identitätswandel in Franz Kafkas *Die Verwandlung*" av Angela Åberg
3. "Was ist eigentlich mit Rapunzel los? Die Begegnung mit dem Bösen und die Selbstfindung im Märchen" av Pia Gschweng

Acta Wexionensia. Nr 27 2003.

Ordföljd och informationsstruktur i franska och svenska.

Eva Larsson Ringqvist (utg.). ISBN: 91-7636-379-1. Pris: 160 kr + moms.

I *Ordföljd och informationsstruktur i franska och svenska* presenteras i en rad uppsatser resultaten av ett forskningsprojekt som syftade till att undersöka franskans och svenskans ordföljdsvariationer ur ett informationsstrukturellt perspektiv. Utgångspunkten var att den grundläggande ordföljden huvudsakligen är densamma i de båda språken, medan möjligheterna till variation av detta grundmönster är underkastade olika typer av begränsningar. Dessa begränsningar kan vara strikt grammatiska, men de kan också gälla användbarheten av en viss ordföljd i en viss språklig situation. I fokus för analysen står en jämförelse av de båda språkens möjligheter att med variationer i ordföljden anpassa en sats till det textsammanhang som den förekommer i och skapa kontinuitet i texten.

Acta Wexionensia. Nr 29 2003.

Modernitet och intermedialitet i Erik Asklunds tidiga romankonst (*doktorsavhandling i litteraturvetenskap*).

Mikael Askander. ISBN: 91-7636-381-3. Pris: 160 kr + moms.

Det tidiga 1930-talet var en omvälvande period i Sveriges historia. Det svenska folkhemmet skulle byggas och landsbygden moderniseras. Städerna växte, ny teknik och nya medier såg dagens ljus. Jazzens synkoper kunders hörs lite varstans, ljudfilmen hade fått sitt genombrott och den litterära modernismen började etableras. Män och kvinnor levde i "proväktenskap" och kvinnans inflytande i samhället ökade stadigt. Framtidsoptimism och livsdyrkan blandades med oro inför den stora arbetslösheten, de ekonomiska kriserna och fascismens frammarsch.

Mitt i denna virvel stod den unge Erik Asklund (1908-1980). Han debuterade 1929 och medverkade samma år i den berömda lyrikantologin *5 unga*. Under 1930-talets första hälft kom han att skildra det moderna svenska samhälle som tog form. I *Modernitet och intermedialitet* ställs Asklunds romaner *Kvinnan är stor* (1931), *Lilla land* (1933) och *Fanfar med fem trumpeter* (1934) i fokus för ingående analyser. Tyngdpunkten i avhandlingen ligger dels på Asklunds gestaltning av moderniteten, dels på romanernas relation till

Acta Wexionensia. Nr 31 2003.

Fri att konkurrera, skyldig att producera. En ideologikritisk granskning av SAF 1902-1948. (*doktorsavhandling i historia*).

Hans Dahlqvist. ISBN: 91-7636-393-7. Pris: 160 kr + moms.

Svenska Arbetsgivareföreningen (SAF) grundades 1902 och var under hela 1900-talet en av marknadens absolut viktigaste aktörer. Föreningen framhöll själv att dess verksamhet bedrevs objektivt och politiskt neutralt, och denna SAF:s självbild har också kommit att införlivas av tidigare forskning. I sin avhandling *Fri att konkurrera, skyldig att producera* visar Hans Dahlqvist emellertid att SAF på intet sätt var någon politiskt neutral organisation. Föreningen bedrev från första början en självpåtagen kamp för friheten mot socialismen. Just värnandet av friheten hade en central plats i det ideologiska budskap som förmedlades av SAF. Den starka frihetstron förenades dock med krav på anpassning till en sträng arbetsmoral, vilket gjorde att den förespråkade friheten blev kraftigt villkorad. Det handlade i realiteten om en frihet att konkurrera och en skyldighet att producera.

andra konst- och medieformer som film, musik och bildkonst.

Modernitet och intermedialitet är den första avhandlingen om Erik Asklunds författarskap.

Recension av Mikael Askanders doktorsavhandling *Modernitet och intermedialitet i Erik Asklunds tidiga romankonst*

Av Johan Stenström, fakultetsopponent på avhandlingen och docent i litteraturvetenskap vid Lunds universitet

Den 25 oktober 2003 disputerade Mikael Askander på doktorsavhandlingen *Modernitet och intermedialitet i Erik Asklunds tidiga romankonst*. Detta är den första litteraturvetenskapliga avhandlingen som lagts fram vid Växjö universitet, och dessutom den första akademiska avhandlingen om Erik Asklunds författarskap.

Föremålet för Askanders analys är de tre romanerna *Kvinnan är stor* (1931), *Lilla land* (1933) och *Fanfar med fem trumpeter* (1934). Valet av just denna del av författarskapet motiveras med att Asklund starkt bidrog till att utveckla den litterära modernismen under 1930-talet.

Redan inledningsvis vill jag slå fast att Askander har genomfört sin forskningsuppgift på ett bra sätt och tillgodosett avhandlingsgenrens gängse fordringar ifråga om akribi, avgränsning, fördjupning och kontextualisering. På ett ofta fantasirikt sätt har han funnit grunder för sin tolkning inom skilda teoretiska kontexter, bland skönlitterära intertexter och i andra kulturvetenskapliga sammanhang. På detaljplanet gör han många fina iakttagelser. Föreläsningsvis kommer jag huvudsakligen att redovisa faktorer som jag funnit problematiska, och i regel återfinns dessa på det övergripande, generella planet. Jag hoppas därför att läsaren av denna recension ska ha dessa inledande ord i minne om jag föreläsningsvis kommer att lyfter fram sådant som jag finner diskutabelt.

Avhandlingen är disponerad i fem kapitel: 1. "Inledning"; 2. "Den moderna kvinnan i fokus: *Kvinnan är stor*"; 3. "Svensk landsbygd i filmtempo: *Lilla land*"; 4. "En roman med ett 'soundtrack': *Fanfar med fem trumpeter*"; 5. "Sammanfattande slutdiskussion".

I första kapitlet tecknas författarens biografi. Övertygelsen om att liv och dikt är en ovanligt sammanvinnad helhet i Asklunds fall är motivet för denna exkurs. Avhandlingsförfattaren deklarerar att han fortlöpande i närläsningen av de tre romanerna kommer att relatera dem till adekvata aspekter av Asklunds liv.

Askander slår fast att begreppet modernitet är "notoriskt svårdefinierat" (s 30) och för att finna tjänliga teoretiska hjälpmedel för sin analys av hur moderniteten kommer till uttryck i Asklunds romaner har han valt att följa Torsten Petterssons typologi med fyra samtidiga utvecklingstendenser: 1) Industrialisering, 2) Demokratisering, 3) Sekularisering och 4) Subjektivering. Kring varje kategori förs ett resonemang där också andra röster om moderniteten får komma till tals, t ex John R Gibbins och Bo Reimer, Sara Danius och Peter Luthersson. Med tanke på att den internationella modernitetsdiskussionen de senaste 15 åren varit mycket intensiv ter sig valet av Torsten Petterssons korta essä något begränsat. Den utgörs av en tämligen allmän kultur- och idéhistorisk framställning. Av referenser till internationella modernitetsteoretiker finner man knappt någon. Endast Marshall Bermans *All that is Solid Melts into Air. The Experience of Modernity* nämns. I en doktorsavhandling där begreppet modernitet förekommer som första ord i titeln förväntar man sig en omfattande diskussion av begreppet.

Askander betonar att modernitet inte enbart ska förstås som processer utan även som

konkreta föremål "som är tidstypiska, de aktuella nymodigheterna i det moderna samhället samt erfarenheten av moderniteten" (32). Dessa konkreta ting benämner han "det modernas ikoner", med en term lånad från Per Olov Qvist. Alla dessa konkreta ting — grammfoner, bilar, moderna hus och kläder, biografier och radioapparater — är naturligtvis exponenter för den industriella modernitetens processer, för att ansluta till Torsten Petterssons kategorier, och i Asklunds texter kommer de att fungera som ett slags modernitetens markörer. Iakttagelsen är oomtvistlig men själva benämningen "ikon" är illa vald i sammanhanget. Den ursprungliga betydelsen av ordet är *bild*, och *en* etablerad användning av ordet avser östkyrkans heliga bilder. I semiotiken förekommer ordet som en av tre teckenkategorier. På bildskärmen avser ordet en bild eller symbol för programvara eller dokument. Ett uttryck som "modernitetens ikon" associerar snarare till vardaglig tidningsprosa än till vetenskaplig avhandlingsprosa.

Under rubriken "Intermedialitet" redovisas de ställningstaganden som varit avgörande för hur Asklunds romaner kan studeras ur intermedial synvinkel. Askander anför Ulla-Britta Lagerroths definition av intermedialitetsforskningens huvuduppgift: "utforskandet av historisk och nutida gränsöverskridande trafik mellan konstarter och medier." En kort historisk framställning över de viktigaste exponenterna för vad som med tiden skulle komma att benämnas intermediala studier avslutas med att avhandlingsförfattaren åberopar Werner Wolfs *The Musicalization of Fiction. A Study in the Theory and History of Intermediality* från 1999. I bokens inledningskapitel formulerar Wolf ett utkast till en övergripande intermedialitetsteori. Askander redogör för Wolfs begrepp "öppen" och "dold" intermedialitet och applicerar dem omedelbart på Asklunds arbeten.

Avsnittet om intermedialitet hänger samman väl. Askander finner stöd för sitt resonemang och de problem som han avser att belysa i avhandlingens fortsättning hos forskare som Anders Ohlsson, när det gäller den filmiserade texten, och Hans Lund, när det gäller textens relation till bildkonsten. Överpedagogisk och till och med något truistisk är däremot beskrivningen av metoden för intermedialitetsforskning, som Askander menar sker i två steg: "dels ska förekomsten av ett intermedialt fenomen konstateras, dels ska sedan dess funktion i sammanhanget utredas."

Om redovisningen av de teoretiska utgångspunkterna är övertygande ter sig tillämpningen av teorin på de tre romanerna mer ojämn. Lyckad är exemplifieringen av hur romanen *Lilla land* i enskilda stycken kan beskrivas som en filmiserad roman och ännu mer lyckad är redovisningen av exempel på textens musikalisering i *Fanfar med fem trumpeter*. Däremot är användningen av begreppet ekfras genomgående problematisk. Man kunde förvänta sig en definition av ekfrasbegreppet redan i inledningens teoriavsnitt, men först vid analysen av romanen *Kvinnan är stor* presenteras innebörden av begreppet: "en verbal gestaltning av en visuell gestaltning" (s 61). Hänvisning till någon av de forskare (t ex Spitzer, Heffernan, Mitchell) som uppehållit sig vid relationen mellan dikt och bild och som lanserat skilda ekfrasdefinitioner förekommer inte. Trots det verkar det vara Heffernans ekfrasdefinition som Askander utgått från: "verbal representation of visual representation." När sedan begreppet appliceras på romanerna är det sällan det rör sig om ekfraser enligt den definition som presenterats (se t ex s 64, 89 och 125). Omnämmandet av en bild i form av ett fotografi, en oljemålning eller en spegelbild motiverar inte att företeelsen benämns ekfras. Denna brist gör att intermedialitetsaspekten på Asklunds romankonst bitvis förloras i pregnans.

Ett antal intertexter menar sig Askander identifiera i de tre romanerna. Han säger sig företräda en pragmatisk syn på intertextualitetsbegreppet och presenterar sin definition: "Med intertexter avser jag andra skrivna texter utanför den text som primärt analyseras och som på ett eller annat sätt relateras till denna". Här anges inte hur relationen ska identifieras, inte heller hur relationens giltighet ska avgöras.

Flest intertexter finner Askander i *Kvinnan är stor*: Karin Boye, *Astarte* (s 56 f); James Joyce, *Ulysses* (s 69); Homeros, *Odyseen* (s 72); Söderberg, *Den allvarsamma leken* (85); Lawrence, *Lady Chatterley's lover* (s 63, 86 f); och — som en kronologiskt omvänd

intertext — Eyvind Johnsons *Bobinack* (s 85). Vad gäller *Lilla land* noteras följande: Zola, *Nana* (s 124); Voltaire, *Candide* (s 127) och Whitman, *Leaves of Grass* (s 132 f). Däremot är Askander betydligt mer återhållsam med att ange intertexter *Fanfar med fem trumpeter*. I huvudsak är det Lundkvists *Floderna flyter mot havet* som där uppmärksammas (s 167).

Bland dessa vill jag ta några exempel. Det gäller de prosalyriska skapelserna i *Lilla land*. Som Askander skriver påminner dessa "om Whitmans katalogartade, prosalyriska sång till Amerika och den enskilda individens rätt till frihet". Jag kan bara instämma i omdömet. Whitmans allomfattande anspråk och expansiva stil finner man ett eko av här. Greppet att ta in en hel nation i sin dikt klingar mycket likaledes whitmansk. Jag är däremot mer tveksam till att ställa *Lilla land* i något sorts intertextuellt förhållande till Emile Zolas *Nana*. De överensstämmelser Askander finner mellan Asklunds Elin — "bygdens röda Venus" — och *Nana* — "Blonda Venus" — bedömer jag som tämligen tillfälliga. Världslitteraturen är fylld av utmanande kvinnor som av andra, men likartade skäl skulle kunna anföras som jämförelseobjekt. De paralleller som Askander finner mellan Elins uppträdande i kyrkan och *Nanas* framträdande på scenen är diskutabla även om det finns gemensamma drag.

Andra ställningstaganden av Askanders kan diskuteras, t ex den oproblematiserade betydelsen av "medier", dvs *både* medier i betydelsen konstnärliga uttrycksformer (t ex ett bildkonstverk) och tekniskt grundade medier (t ex en grammofon eller ett fotografi). Likaså är bristen på tydlig boskillnad mellan författaren och hans verk besvärande. När Asklund skildrar en abort i *Kvinnan är stor* behöver inte det betyda att han är anhängare av fri abort, ändå skriver Askander: "Borde inte Asklund — som vitalist betraktad — med andra ord vara abortmotståndare?" Ifråga om språkmissar och bruket av redundans när han parafrazerar redan citerade avsnitt kunde man ha önskat att avhandlingen fått ytterligare en bearbetning.

Trots mina invändningar dominerar avhandlingen kvaliteter. Mikael Askander lyfter fram ett författarskap som hittills fått föga uppmärksamhet. Medan generationskamraterna i 50- och 60-åringarna, Harry Martinson och Artur Lundkvist, ägnats flera doktorsavhandlingar jämte tungt vägande studier, har Asklund och övriga fått stå tillbaka. Ofta förskjuts proportionerna när sökarmålsriktas på annat håll än vad som hittills varit fallet och när nu Asklunds tidiga författarskap blir belyst framträder flera intresseväckande aspekter på denne författares roll i tidens unga litteratur. Askander visar att mottagandet av den tidige Asklunds verk har två sidor. Den ena präglas av skepsis mot hans psykologiska gestaltning och modernistiska experimentlust. Den andra utmärks av en positiv attityd mot en ung författarbegåvning med framtiden för sig. I ett sentida perspektiv ter sig just hans modernistiska experimentlust särskilt intressant, något som Askander tagit fasta på i sin avhandling. Kombinationen modernitet och intermedialitet visar sig nämligen sällsynt väl anpassad för analys av Asklunds romaner från tidigt 1930-tal.

© [Johan Stenström](#)

Recension av *Genusperspektiv på språk* (2003) av Kerstin Nordenstam, utg. av Högskoleverket, 60 sidor.

Av Gunilla Byrman, docent i nordiska språk, Växjö universitet

Kerstin Nordenstam, docent i nordiska språk i Göteborg, har skrivit en kort men upplysande bok om genusperspektiv på språk. Boken ingår i en serie om genusforskning som Högskoleverket ger ut i samarbete med Nationella sekretariatet för genusforskning. Tidigare skrifter finns på Högskoleverkets webbplats (<http://www.hsv.se/jamstalldhet>).

Kerstin Nordenstam gör i denna skrift en introduktion till ämnet och en genomgång av forskning från 1960-tal till 2000-tal, med fokus på nordisk forskning. Genusforskning innebär per definition analyser som kan synliggöra könsbaserade fördomar och frilägga deras konsekvenser. Hon förkastar påståendet att det finns ett kvinnligt och ett manligt språk. Det kan snarare beskrivas så att kvinnor och män använder språket på olika sätt. Språket gör att vi kan organisera världen omkring oss i semantiska system. Relationen mellan språk och verklighet är intrikat genom att språket reflekterar verkligheten och samtidigt bestämmer vårt sätt att se på omvärlden. Nordenstam hävdar att lingvistik är den mest naturvetenskapliga av de humanistiska disciplinerna, och positivismens syn på värderingsfri, objektiv kunskap har dominerat denna vetenskap. Längre behandlades kön som en social variabel likställd med ålder, utbildning och samhällsklass. Ett genusperspektiv innebär att forskarna problematiserar och teoretiserar den sociala konstruktionen kön, och att konstruktionens innehåll inte en gång för alla är given. Begreppet *kön* är inneslutet i andra sociala kategorier och omöjligt att generalisera. Likaledes implicerar ett sådant perspektiv ett emancipatoriskt synsätt som bidrar till social förändring.

Men vad utmärker egentligen språkvetenskap med genusperspektiv? Kerstin Nordenstam besvarar frågan med att denna forskning utgör ett komplement till det androcentriska synsättet som har varit förhärskande inom språkforskningen. Hon skriver att alla discipliner inte kan ha ett genusperspektiv eftersom det perspektivet ibland inte är relevant. Därigenom blir det förstäligt att det bedrivs forskning i kvinnohistoria men inte i kvinnofonologi. Även om det inte bedrivs forskning i feministisk fonologi, kan en feministisk kritik av den nämnda vetenskapen vara befogad och nyttig. Hur detta kan göras med språklig analys borde Nordenstam ha utrett närmare. Kerstin Nordenstam tar i sin forskningsexposé över språk och kön upp tre hypoteser som varit tongivande.

Bristhypotesen går ut på att kvinnors språkbruk är bristfälligt och sämre än mäns. Otto Jespersen (1922) är en tidig anhängare till denna hypotes och Robin Lakoff (1975) en sentida. Lakoff hävdade att kvinnor är osäkrare och artigare än män, vilket visar sig i deras språkbruk. Bristhypotesen har inga seriösa anhängare inom genusforskningen numera, men tanken att kvinnor är underlägsna män finns ännu och har språkliga implikationer.

Dominanshypotesen innebär att mäns makt och dominans över kvinnor avspeglas i språket på olika sätt. Maktbegreppet ställs i fokus, och mäns makt kommer till uttryck vid interaktion, i synnerhet inom den offentliga sfären. Makten finns nedlagd i ordens betydelse, och kvinnors språkbruk måste ses i relation till detta. Exempelvis är flickors och pojkars beteenden i skolan resultatet av samspelet i klassen mellan dem och läraren. Om flickorna får lika mycket taltid som pojkarna uppfattas jämvikten som rubbad av alla inblandade parter. Denna uppfattning bygger på stereotypen att kvinnor ska vara tysta och inte delta i offentlig verksamhet (Jan Einarsson & Tor G. Hultman 1984). Studier har också gjorts av politikerspråk (Kerstin Thelander 1986, Kirsten Gomard 1995, 2001), akademisk

seminarietkultur (Kirsten Gomard 2001, Britt-Louise Gunnarsson 1995, 2002) och anställningsintervjuer (Viveka Adelswärd 1988, 1992, Jan Scheuer 1998). Alla dessa studier pekar på att den offentliga sfären inte är könsneutral utan på ett subtilt sätt tillgodoser männens aktiva och profilerade framtoning. För dem finns ingen motsättning mellan sättet att konstruera manlighet och att förhandla om en position i samhället.

Skillnadshypotesen eller *särartshypotesen* framhäver att kvinnors och mäns språk skiljer sig åt eftersom kvinnor och män tillhör olika kulturer. En tidig företrädare i Sverige för denna riktning var Gustav Cederschiöld (1900). Under 1970- och 1980-talet var frågan om ett speciellt kvinnospråk aktuell. Då ställdes den kvinnliga särarten i centrum, främst av de franska feministerna Julia Kristeva, Luce Irigaray och Hélène Cixous. De ifrågasatte lingvistikens semantiska grunder och antog att kvinnor hade ett särskilt kvinnligt skrivsätt, *l'écriture féminine*. Denna riktning slog inte an i lingvistikretsar i Sverige, främst beroende på att den franska traditionen arbetade med ett abstrakt och utopiskt språk som ligger långt från den nordiska etablerade synen på språk som ett historiskt och socialt system. I USA lanserades ett konstruerat, feministiskt språk *láadan* (Suzette Elgin 1983). Detta fick inte heller något genomslag i Norden.

På 1970-talet gjordes studier som visar på uttalsskillnader, där kvinnor oftare håller sig till standardformer än män. Orsakerna till detta anses vara att kvinnor diskrimineras i det offentliga livet, där männen dominerar och tar för sig av både reellt och symboliskt kapital. Detta skulle göra att många kvinnor för att motverka denna diskriminering samlar symboliskt kapital i privata sfären genom att konstruera och följa moraliska normer.

Kvinnospråket har ofta omtalats som ytligt, osammanhängande och skvallrigt, men empiriska data har saknats. Numera finns undersökningar om kvinnors språkliga interaktion, och Nordenstam själv har gjort några (1987, 1998). Hon konstaterar att den kvinnliga vardagsstilen karakteriseras av fler uppbackningar, mer sammanfallande tal, kortare repliker, snabba ämnesväxlingar, mer samarbete och engagemang än den manliga. Jennifer Coates (1996) har som deltagande observatör kullkastat myten om att kvinnor talar om triviala och oviktiga saker. Däremot har hon belagt att de har god kompetens att konstruera vänskap genom utbyte av berättelser om egna erfarenheter. På så sätt skapas gemensamma betydelser, och samtalsfunktionen är att upprätthålla goda sociala relationer.

Språket har avgörande betydelse i alla kulturer eftersom det är med språket som betydelser och värderingar tillkommer och traderas. I ljuset av detta är det viktigt att fråga sig hur män och kvinnor omtalas, och hur mannen fungerar som norm.

Studier av hur genus framställs i språket är därför viktiga. De ger oss nyckeln till synen på kvinnor och män i en kultur. Olika studier avslöjar att språket är sexistiskt, dvs. världen tolkas i enlighet med stereotypa idéer om kvinnor och män. Kvinnor omtalas ofta som sexobjekt eller manlig egendom och män som handlande agenter. Jan Scheuer (1995) har gjort analys av en dansk exempelsamling som ligger till grund för ett pågående ordboksarbete, där han kartlagt i vilka sammanhang *hans* och *hendes* figurerar. Det framgår att de vanligaste orden som följer efter *hendes* ofta var ord för kroppsdelar (*lår, øjne, kinder*), medan *hans* följs av ord för andlig och offentlig verksamhet (*værker, opfattelse, politiske*). Sålunda framstår män som hegemoniska operatörer och kvinnor som kött- och handelsvaror. Detta ger en stereotyp bild som borde ha betydelse för hur ordboksarbetet ska slutföras och vilka exempel som ska användas i den färdiga ordboken.

Andra frågor som Nordenstam tar upp till behandling är om *hon* ska ersätta *han* som generell pronomen. Spelar det någon roll vilket av dessa två pronomen vi använder? Språkkritiker är överens om att enbart ingripanden i språket inte kan ta bort kvinnodiskriminering, men det kan öka medvetenheten om att språket inte är ett neutralt medium för överföring av idéer och värderingar.

Kerstin Nordenstam diskuterar också genusbegreppets teoretiska status. Hon skriver att användningen av ordet *genus* kan motiveras av att det medvetandegör det problematiska i

könsbegreppet. *Kön* ska inte vara den slutliga förklaringen till olika språkdrags förekomst, hävdar Deborah Cameron (1992). Enligt ett vanligt förekommande socialkonstruktivistiskt synsätt är *kön* produkten av sociala handlingar som skapas i en viss kontext. Det är en social organisationsprincip, inte en individuell egenskap. Enligt Gomard & Krogstad (2001) går det inte att slopa tvåkönsbegreppet i vårt samhälle, men vi måste vara ständigt medvetna om att kvinnlighet och manlighet konstrueras på olika sätt i olika tider och situationer. Många fördomar som ingår i begreppet fungerar som barriärer. Så har ibland en textförfattares biologiska kön framstått som viktigare än textens innehåll och form.

Globaliseringens relation till genusforskning ventileras och frågan om hur kön skapas i ett mångkulturellt samhälle och vilken betydelse detta har för språkbruket. Detta exemplifieras genom att Nordenstam refererar till en undersökning av informationscentraler, *call centres*, och hur kvinnors språkliga kompetens där exploateras i lågbetalda deltidsarbeten (Cameron 2001). Kvinnor anses ha bättre kommunikativ förmåga och högre toleranströskel och därmed bättre förutsättning för att klara jobben på dessa arbetsplatser än män. Kvinnor som tvingas ta dessa arbeten uppmanas att le när de talar i telefonen med kunderna och att imitera den språkliga intimiteten som förekommer i samtal där deltagarna känner varandra väl och bryr sig om varandra. Arbetet genomförs med utgångspunkt i ett standardiserat schema för vad som får och bör sägas till kunderna. Därigenom konstruerar dessa servicearbetare en s.k. *syntetisk personifiering*, som ger effektivitet och förutsägbarhet, vilket är önskvärt i det västerländska konsumtionssamhället. Arbetsituationen är svår p.g.a. tidspress, chefens ständiga övervakning och det emotionella arbete som de anställda utför genom att styra sina egna och andras känslor.

Kerstin Nordenstam har skrivit en läsvärd text som definitivt kan få läsaren att fundera över arbetslivets och privatlivets ofta självklara könsmonster som finns förborgade i språket.

© [Gunilla Byrman](#)

En användbar språklära — om man hittar rätt i den

Av Solveig Hammarbäck

Nu är den här, *Svenska Akademiens språklära* (2003), för oss alla som tycker att den betydligt mer omfattande *Svenska Akademiens grammatik* (1999; i fortsättningen SAG) är alltför snårig att använda sig av i vardagslag. Tor G. Hultman har tagit på sig den svåra uppgiften att skriva en modern språklära för studerande och deras lärare på olika stadier men också för språkbrukare i allmänhet. Här ska man kunna studera svenska språkets struktur från fonem till sats men också få råd om vilka former och uttryck som anses vara mest korrekta. Det sistnämnda är inte minst angeläget i dessa dagar då Fredrik Lindströms tv-program har fått många att undra om det inte längre finns några som helst regler för vad man får säga och skriva på svenska.

I sin inledning till språkläran fastslår Tor G. Hultman att denna bok är uppbyggd på samma sätt som sin storasyster SAG, men att den samtidigt skiljer sig från den på viktiga punkter. Den vill vara mer lättillgänglig och använda svenska termer när den presenterar språkets systematik, men den undviker den detaljrikedom som utmärker SAG. Huvudvikten ligger precis som i SAG på formlära, fraslära och satslära, och dessutom ger språkläran en översikt av svenska språkets fonetik, fonologi och grafonomi. I likhet med SAG vill språkläran beskriva det aktuella språkbruket, men den ser även som sin uppgift att vara normerande och ange vad som är språkligt korrekt.

Innehållsförteckningen är föredömligt klar och överskådlig med kapitlen uppdelade på rangnumrerade underrubriker. Där ser man också att presentationen av alla ordklasser, i denna språklära 11, följer ett enhetligt mönster: betydelse, ordbildning, ev. böjning samt funktion. Att substantivens och de flesta andra ordklassers ordbildningsegenskaper presenteras före deras böjningskategorier känns först lite ovanligt, men ganska snart inser man att det kan finnas en pedagogisk vinst i att ha blivit ordentligt insatt i substantivens avledningssuffix innan böjningsändelserna diskuteras. För språkligt otränade läsare är det lättare att förstå den specifika betydelsen i ett avledningssuffix än i ett böjningssuffix.

Det är också pedagogiskt att Tor G. Hultman låter samma textutdrag ur Torgny Lindgrens *Hummelhonung* återkomma och exemplifiera inte bara skillnaden mellan löpord och lexikonord, förekomsten av snart sagt alla ordklasser utan även ordens funktion i fraser och satser. Därigenom blir det klart och tydligt att språklära inte (som man kan tro när man läser en del läroböcker för skolan) är en fråga om att sätta etiketter på orden. Språklära handlar om att fokusera språket ur olika perspektiv som vart och ett kräver sina speciella kunskaper och termer. Att författaren här är ovanligt kunnig och skicklig på att med få ord belysa utknepiga funktionella och logiska samband är det ingen tvekan om. Med några få väl valda exempel reder han ut hur man i olika situationer väljer mellan tredje personens personliga pronomen *hans* och det reflexiva pronominet *sin*. Tydligheten ökas också av att han skriver ett enkelt språk och använder sig flitigt av underrubriker, markeringar och punktningar för att skapa överskådlighet och sammanhang åt framställningen.

Läsaren blir också stimulerad av den flitiga användningen av intressanta språkexempel, till största delen hämtade från aktuella språkdata-baser. De ger liv och autenticitet åt beskrivningen och roar med sina oförmedlade övergångar mellan högt och lågt. Risken är dock att man funderar mindre över subjektregelns obönhörlighet och mer på i vilken kontext satsen kan tänkas höra hemma, när man läser det fantasieggande exemplet "Väl hemkomna slog sig våra vintersportare ner i salongen". Alldeles säkert är det i alla fall att "vintersportarna" inte fick se hur "[d]et mandelgröna sidenet i hennes klänning skiftade färg i ljuset från lågorna", eftersom det första exemplet är hämtat från en tidningstext och det

senare från en romantext. Hultman har verkligen lyckats att få fram korta men slående exempel ur den språkliga rikedom som språkdataaserna erbjuder.

Allt är emellertid inte lika lätt att ta till sig i den nya språkläran. Att SAG införde en del nya termer för äldre begrepp väckte inte särskilt stor uppmärksamhet, eftersom den uteslutande vände sig till forskare och språkexperter. Man kan undra vad språklärens läsare, framför allt svensklärare och andra språkintresserade, kommer att säga när de upptäcker att Tor G. Hultman förvisat det lilla ordet *som* från klassen relativa pronomen, som nu endast består av *vilken*, *vars* och *vad*. *Som* får man leta efter bland subjunktionerna (äldre grammatikors underordnade konjunktioner). Onödigt klåfingrigt kan den okunnige tycka, men får genast författarens förklaring: "*som* har till skillnad från pronomen varken substantiviska eller adjektiviska egenskaper" (s.113). Och när man kommer till subjunktionerna får man veta att *som* kan inleda bisatser och fraser av olika slag, varför det är helt logiskt att det bör höra hemma här. Från andra subjunktioner skiljer sig dock *som* genom att vara den enda bisatsinledaren som kan stå som subjekt i bisatsen. Där tror jag att det finns ett pedagogiskt problem när man ska övertyga läsaren om det förträffliga i *soms* ordklassbyte.

Betydligt lättare är det att ta till sig termen *objektliknande adverbial* i stället för *prepositionsobjekt*, som hittills ansetts alltför besvärlig att lära ut i skolgrammatikorna. Här ger språkläran en möjlighet att förstå att bestämningen till ett verb är objekt om det består av en nominalfras. Är bestämningen i stället en prepositionsfras får det betraktas antingen som ett objektliknande adverbial eller om det står i ett friare förhållande till verbet som tids-, sätts- eller rumsadverbial. Kanske kan det termbytet få till följd att svenskläraren vågar sig på att ta upp autentiska textexempel, t.o.m. från elevernas egna texter, till satsanalys.

Mest uppmärksamhet har *Svenska Akademiens språklära* fått genom att den tydligt deklarerat att den, till skillnad från SAG, har ett normerande syfte. Till glädje för hugade språkpoliser talar den om att det är mer korrekt att skriva *större än jag* än *större än mig* och att *före* inte bör användas som subjunktion i skrift. I fråga om futurumbildande *kommer* utan *att* uttrycker sig författaren lite mer försiktigt: "Efter *komma* förefaller konstruktionen utan *att* vinna terräng i såväl tal som skrift. [...] Konstruktionen anses dock inte fullt korrekt." (s.145). Den som i språkläran söker bekräftelse på sin uppfattning om rätt och fel i språket får det dock inte lätt, eftersom språkriktighetsråden är insprängda i texten och kan vara svåra att hitta när man behöver dem. Någon form av typografisk eller layoutmässig markering hade kunnat avhjälpa den bristen.

Det finns förstås ett fylligt register att söka i, men här har författaren (eller är det kanske förlaget) gjort det besvärligt för läsaren genom att inte hänvisa till sidnummer utan till kapitlens rangnummer. Detta kanske är den allvarligaste invändningen mot den nya språkläran. En bok som är så full av intressanta exempel och systematisk kunskap vill man ju ständigt återvända till. Men varje sökning på ord tar sin rundliga tid när man ska försöka komma ihåg fyra- eller femsiffriga rangnummer medan man bläddrar sig fram och söker av texten. Det är irriterande och registret bör därför omarbetas med sidhänvisningar i kommande tryckningar. Då först kan Svenska Akademiens språklära bli vad den borde vara: en självklar uppslagsbok där svensklärare och alla andra som intresserar sig för svenska språket kan hämta välgrundade råd i språkfrågor och samtidigt få intressanta inblickar i svenska språkets struktur och systematik.

© [Solveig Hammarbäck](#)